

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Персидська політика в регіоні Північного Причорномор'я

(VI-IV ст. до н. е.)»

Виконав: студент IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Хижняк Ігор Анатолійович

Керівник: к. і. н., доц.

Ручинська Оксана Анатоліївна

Рецензент: к. і. н., доц.

Литовченко Сергій Дмитрович

Харків – 2021

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Шляхи проникнення персидського впливу до Північного Причорномор'я.....	16
1.1. Геополітична ситуація в регіоні	16
1.2. Ідеологічне обґрунтування експансії	31
1.3. Військові акції Персидської імперії на території Північного Причорномор'я	40
Розділ 2. Прояви персидського впливу у Північному Причорномор'ї	50
2.1 Торговельні відносини та культурний вплив.....	50
2.2. Дипломатичні стосунки Персії з державними утворенням Північного Причорномор'я	57
2.3. Персидський вплив на місцеві еліти та форму правління.....	62
Висновки.....	69
Список використаних джерел та літератури	78
Список скорочень.....	87
Додатки	88
Резюме	111

Вступ

Дослідження проблеми персидської політики в регіоні Північного Причорномор'я має велике значення для вивчення особливостей історичного розвитку, політичного устрою та культури Причорноморського регіону у VI-IV ст. до н. е. Крім того, це питання займає важливе місце у контексті греко-персидського протистояння та у зовнішній політиці Держави Ахеменідів загалом.

Об'єктом дослідження виступає політика Персидської імперії в регіоні Північного Причорномор'я протягом VI-IV ст. до н. е.

Предмет дослідження – прояви та характер персидської політики у Північному Причорномор'ї в VI-IV ст. до н. е.

Хронологічні межі нашого дослідження охоплюють період з середини останньої чверті VI ст. до н. е. по 330 рік до н. е. Нижня межа обумовлена початком перших військових акцій Персії у Північному Причорномор'ї, тоді як верхня – часом падіння Держави Ахеменідів.

Територіальні межі роботи охоплюють територію Північного Причорномор'я.

У ході дослідження нами було використано наративні, епіграфічні, археологічні та зображальні джерела. Група наративних джерел є найбільш інформативною, хоча й у випадку з дослідженням Північного Причорномор'я для них характерна певна фрагментарність свідчень. Ця група представлена передовсім свідцтвами античних авторів, а також релігійними текстами зороастрійців. Завдяки «Історії» Геродота¹, ми отримуємо масу свідчень про військові дії Персидської імперії в Північному Причорномор'ї, а також деяку інформацію відносно геополітичного становища цього регіону. «Персика»² Ктесія надає нам додаткові свідчення про військові акції Персидської держави у Північному Понті, а також важливу інформацію щодо можливості завоювання

¹ Геродот. История. IV, 17, 87, 89, 134, 135; VII, 147 / пер. Г. А. Стратановского. Санкт-Петербург: Наука, 1972.

² Ctesias, Persian History. XII-XIII, 20; F1b, 2.1-3 / transl. from ancient greek by L. L. Jones, J. Robson // Ctesias history of Persia. London; New-York: Routledge classical translations. 2010.

деяких територій регіону персидськими військами. В такий спосіб, завдяки даним Ктесія ми можемо більш повно розуміти ахеменідську політику щодо Причорноморських територій. З «Географії»¹ Страбона ми отримуємо детальний географічний опис деяких районів Північного Причорномор'я, а також дані про геополітичне значення регіону в міжнародному контексті. Завдяки свідченням з «Історичної бібліотеки»² Діодора Сицилійського ми можемо відслідкувати деякі процеси внутрішньої історії Боспору, що ймовірно були пов'язані з політикою Ахеменідської Персії. У творі Полібія «Загальна історія»³ розповідається про особливості здійснення контролю над Босфорською протокою в античний час, завдяки цій інформації ми можемо більш повно зрозуміти особливості геополітичної ситуації у Північному Причорномор'ї. Наступним важливим наративним джерелом виступає «Історія» Фукидіда⁴. Дані цього автора дозволяють нам з'ясувати важливість Північного Причорномор'я для материкової Греції, а також виявити деякі особливості протікання греко-персидських конфліктів. Останнім наративним джерелом є збірка священних текстів зороастрійців Авеста⁵. У ній міститься опис території первинного розселення арійських племен, яку ми можемо пов'язати з теренами Північного Причорномор'я. Ця інформація є для нас важливою у контексті вивчення ідеологічного обґрунтування персидського проникнення до регіону.

Група епіграфічних джерел складається з персидських клинописних написів, а також написів боспорського царства. Епіграфіка значною мірою доповнює інформацію наративних джерел, а у деяких випадках надає нам і цілком нові свідчення. Вкрай важливим для нашого дослідження епіграфічним джерелом виступає персидський царський напис з Фанагорії (DFa)⁶. Цей напис

¹ Страбон. География. VII, 4, 4; VII, 4, 6; IV, 6 / пер. Г. А. Стратановского. Ленинград: Наука, 1964.

² Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. XII. 31, 1 / пер. С. Ю. Сапрыкина // Антология по истории, культуре и религии Древней Греции / Под ред. В. И. Кузищина. Санкт-Петербург: Алетей, 2000.

³ Полибий. Всеобщая история. IV, 38 / пер. Ф. Г. Мищенко. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Polib/ (дата звернення: 13.05.2021).

⁴ Фукидид. История. I, 95 / пер. Г. А. Стратановского. URL: <https://avidreaders.ru/read-book/istoriya.html> (дата звернення: 13.05.2021).

⁵ Авеста. Фрагмент 1. 1-19 / пер. Э. В. Ртвеладзе, А. Х. Саидов. Санкт-Петербург: Изд-во Политехнического университета, 2008.

⁶ Shavaredi E. An Inscription of Darius I from Phanagoria (DFa): Preliminary report of a work in progress // Arta. 2019. №5. P. 13.

зберігся лише частково і, ймовірно, був частиною великої стели з білінгвічним текстом. Вдалося відновити лише частину тексту давньоперсидською мовою, у якому, ймовірно, розповідається про один з військових походів Дарія I. Не тільки зміст напису, але й сам факт наявності персидського царського напису на території Північного Причорномор'я дозволяє нам говорити про політичну залежність певних його частин від Персидської імперії, оскільки стели з подібними написами Ахеменіди встановлювали на підвладних територіях задля розповсюдження державної пропаганди, а також у якості символів своєї влади. Інші царські написи Ахеменідів використовувалися нами задля виявлення особливостей персидської імперської ідеології, яка відіграла свою роль у проникненні Ахеменідів до Північного Причорномор'я. Аналізуючи написи Кіра II¹, Дарія I² та Ксеркса I³ ми дізнаємося про існування в ахеменідській ідеології принципів, згідно з якими їхня імперія мала розкинути свої на увесь відомий світ. Крім того, виходячи зі змісту цих написів ми можемо констатувати, що в уяві персидських монархів існувало «підкорення» водної стихії мало своєрідне сакральне значення. Боспорські написи⁴ дозволяють нам досліджувати наявність ахеменідського впливу на еліти Боспору. Таки, написи в яких вказується титулатура боспорських правителів, свідчать про використання останніми деяких елементів ахеменідської імперської ідеології.

Група археологічних джерел посідає дуже важливе місце у нашому дослідженні, оскільки деякі суттєві аспекти персидської політики у Північному Причорномор'ї просто не були відображені ні в наративних, ні в епіграфічних джерелах. Важливо відзначити, що робота з цією групою джерел характеризується певними складнощами, оскільки археологічний матеріал можна інтерпретувати досить широко. Знахідки ахеменідських імпортованих на

¹ Цилиндр Кіра / пер. М. А. Дандамаєва // История Древнего Востока. Тексты и документы / Под ред. В. И. Кузищина. М., 2002. С.386-387; Надпись Кіра из Ура / пер. М. А. Дандамаєва // Там само. С. 388.

² Бехистунская надпись Дарія I / пер. М. А. Дандамаєва // Там само. С. 390; Надпись Дарія у Суэцкого канала / пер. В. И. Абаева // Там само. С. 401. Пределы империи / пер. В. И. Абаева // Там само. С. 401; Дарий I о Персидской державе / пер. В. И. Абаева // Там само. С. 401-402; Дарий I о самом себе / пер. В. И. Абаева // Там само. С. 402.

³ Ксеркс о своём воцарении / пер. В. И. Абаева // Там само. С. 403.

⁴ КБН, 6; 6а; 1037; 1038; 8; 11; 113 / Отв. ред. В. В. Струве. Москва: Наука, 1965.

території Північного Причорномор'я дозволяють нам говорити про існування достатньо тісних торговельних відносин між цим регіоном та Персидською імперією. Тут були віднайдена велика кількість виробів торевтики, як безпосередньо ахеменідської¹, так і предметів «імітованих»² місцевими майстрами за персидським зразком. Наявність останніх предметів також дозволяє говорити про значний культурний вплив Персії у цьому регіоні. Крім виробів торевтики у Північному Причорномор'ї також фіксувалися прикраси, з явними ахеменідськими мотивами³. Ще одними археологічними джерелами виступають персидські вироби гліптики, представлені різноманітними ахеменідськими печатками⁴. Ці джерела дозволяють говорити не тільки про існування торговельних відносин, але й про інтенсивні дипломатичні контакти Ахеменідів з місцевими державними утвореннями, оскільки циліндричні печатки⁵ у Персидській імперії використовувалися високопосадовцями. Важливим археологічним джерелом виступають знахідки у Північному Причорномор'ї персидських монет⁶ та їхніх відтисків⁷. Ці джерела також говорять про тісні торговельні зв'язки Персії з цим регіоном. У своєму розпорядженні ми також маємо предмети ахеменідського кола, які пов'язані з варварським населенням Північного Причорномор'я⁸, що дозволяє нам говорити про організацію торгівлі між Персидською імперією та місцевими варварськими

¹ Власова Е. В. Семибратние курганы // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. Санкт Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2001. Часть 2. С. 128.

² Treister M. 'Achaemenid' and 'Achaemenid-inspired' Goldware and Silverware, Jewellery and Arms and their Imitations to the North of the Achaemenid Empire // Achaemenid impact in the Black Sea. Communication of powers / Edited by J. Nieling and E. Rehm. Aarhus: Narayana Press, 2010. P. 229-230.

³ Веселов В. В. Археологические разведки в восточной части Керченского полуострова // Советская археология. 1959. № 29-30. С. 233.

⁴ Островерхов А. С. Раннеантичная глиптика Ольвии Понтийской как исторической источник (VI – I вв. до Р.Х.) // Материалы по археологии Северного Причерноморья: Сборник научных трудов. Одесса: Фаворит, 2009. Вып. 9. С. 82; Трейстер М. Ю. Ахеменидские «импорты» на Боспоре Киммерийском. Анализ и интерпретация // Боспорский феномен: население, языки, контакты. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2011. С. 114; Tsetskhladze G. R. The most marvelous of all seas: The Great King and the Cimmerian Bosphorus // ΕΥΔΑΙΜΩΝ. Studies in honour of Jan Bouzek / Ed. By P. Pavúk, V. Klontza-Jaklová and A. Harding. Praha: Published by the Faculty of Arts, Charles University. P. 478-479.

⁵ Tsetskhladze G. R. The most marvelous... P. 478-479.

⁶ Федосеев Н. Ф. Некоторые дискуссионные вопросы организации и развития Боспорского государства // Древнейшие государства Восточной Европы. Проблемы эллинизма и образования Боспорского царства / Отв. ред. А. В. Подосинов, О. Л. Габелко. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2014. С. 155.

⁷ Гаврилов А.В. Амфорные клейма округи античной Феодосии (материалы к хронологии археологических памятников) // Археологический альманах. 2011. №24. С. 185.

⁸ Treister M. 'Achaemenid' and 'Achaemenid-inspired'... P. 228, 232, 233.

племенами шляхом посередництва античних міст Північного Понту. Джерелом, яке говорить про існування значного культурного впливу Ахеменідів на місцеві еліти виступає саркофаг, знайдений у кургані поблизу селища Бакси¹. У цьому саркофагу, на кришці якого розміщувалося зображення символіки Ахура-Мазди, ймовірно, було поховано одного з боспорських царів².

Єдиним зображальним джерелом задіяним у нашому дослідженні є зображення перемоги персидського війська над скіфами³. Зображення цієї перемоги ймовірно є ілюстрацією однієї з військових акцій персів у Північному Причорномор'ї - експедиції кападокійського сатрапа Аріарамни, інформація про яку міститься у письмових джерелах. Зображення додатково підтверджує сам факт існування цієї експедиції.

Отже, джерельна база нашого дослідження є цілком репрезентативною і дозволяє відслідковувати найрізноманітніші прояви персидської політики та персидського впливу в регіоні Північного Причорномор'я. Спираючись на наявні джерела ми можемо розглядати особливості геополітичного становища регіону, ідеологічний фактор ахеменідського проникнення до Північного Понту, перебіг військових акцій Ахеменідів, торговельні та дипломатичні відносини, а також прояви культурного впливу.

Історіографію дослідження ми ділимо на декілька великих груп, у свою чергу, деякі з них діляться підгрупи. Перша велика група складається з робіт, які тим чи іншим чином вивчали особливості геополітичного розташування Північного Причорномор'я, його природно-кліматичні умови, рівень родючості місцевих ґрунтів. До першої групи входять дослідження О. Одріна «Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я»⁴, в якому досить ґрунтовно, з широким використання міждисциплінарного підходу, вивчаються проблеми природньо-ресурсного потенціалу різних частин

¹ Доклад о действиях Императорской Археологической Комиссии за 1882 г. // ОАК за 1882-1891 гг. Санкт-Петербург. 1888. С. 4-5.

² Виноградов Ю. А. Курган у села Баксы в Восточном Крыму // БИ. 2014. Вып. 30. С. 514; 519.

³ Summerer L. Picturing Persian Victory: The Painted Battle Scene on the Munich Wood // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. 2007. №13. P. 24-25.

⁴ Одрін О. Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. С. 227; 227-228.

Північного Причорномор'я. До цієї ж групи варто включити праці В. Д. Блаватського «Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья»¹, Г. А. Пашкевича «Археоботанические исследования Боспора»², спільне дослідження С. Д. Крижицького та О. М. Щеглова «Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я»³, роботу А. Т. Кругликової «Сельское хозяйство Боспора»⁴, в яких з різними акцентами розглядається клімат, умови для землеробства та сільськогосподарський потенціал Північного Причорномор'я. В роботах І. Є. Сурікова «Историко-географические проблемы Понтийской экспедиции Перикла»⁵, В. Л. Строкіна «Перикл и боспорский «Гордиев узел»⁶ та І. Б. Брашинського «Афины и Северное Причерноморье»⁷ звертається увага на геополітичне становище Північного Причорномор'я з точки зору залежності материкової Греції від поставок продуктів харчування з цього регіону. Дослідження з іншої підгрупи допомагають нам виявити геополітичне значення Північного Причорномор'я для Персидської держави через шляхом вивчення військових ресурсів цього регіону. В роботі В. Д. Блаватського «Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья»⁸, спільній праці Ю. А. Виноградова та В. А. Горончаровського «Военная история и военное дело Боспора Киммерийского»⁹ і в дослідженнях К. М. Колеснікова «Тактика античних армій Північного Причорномор'я: піхотні формування»¹⁰, «Військова організація та командування античних армій Північного Причорномор'я»¹¹ докладно розглядаються

¹ Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1953. С. 7; 8.

² Пашкевич Г. А. Археоботанические исследования Боспора // БИ. 2016. Вып.: 32. С. 205.

³ Крижицкий С. Д., Щеглов О. М. Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я // Археологія. 1991. №1. С. 54, 55, 47.

⁴ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. Москва: Наука, 1975. С. 154.

⁵ Суриков И. Е. Историко-географические проблемы Понтийской экспедиции Перикла // ВДИ. 1999. №2. С. 102.

⁶ Строкин В. Л. Перикл и боспорский «Гордиев узел» // ПИФК. 2013. №4. С. 141.

⁷ Брашинский И. Б. Афины и Северное Причерноморье. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1963. С. 35.

⁸ Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1954. С. 45.

⁹ Виноградов Ю. А. Горончаровский В. А. Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н. э. – середина III в. н. э.). Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 2008. С. 13.

¹⁰ Колесніков К. М. Тактика античних армій Північного Причорномор'я: піхотні формування // Грані. 2015. №7. С. 130.

¹¹ Колесніков К. М. Військова організація та командування античних армій Північного Причорномор'я // Грані. 2015. №9. С. 88.

особливості військової справи у грецьких містах Північного Понту, аналізується організація та тактика їхніх збройних формувань. Дослідження у галузі античної військової історії Н. Секунди “Greek Hoplite 480-323 BC”¹, П. Коннолі «Греция и Рим. Энциклопедия военной истории»² та Д. Хеда “The Achaemenid Persian Army”³ докладно розглядають організацію і тактику грецької та персидської армії загалом. З їхньою допомогою ми можемо порівняти якість обох армій і, в такий спосіб, зрозуміти чи мала на меті Персія отримати шляхом захоплення Північного Причорномор’я військові ресурси місцевих еллінських міст.

До другої групи ми відносимо дослідження, у яких вивчаються особливості устрою імперій та ахеменідської імперської ідеології. Так, в роботі Грачова М. І. «Империя как форма государства: понятие и признаки»⁴ вивчається явище імперії, виокремлюються загальні характерні риси імперій, зокрема такі, що прямо впливають на їхню зовнішню політику. У працях М. А. Дандамаєва «Имперская идеология и частная жизнь в Ахеменидской держава»⁵ Е. В. Рунга «Имперская идея в государстве Ахеменидов»⁶ М. Бросіуса “Pax Persica and the Peoples of the Black Sea Region: Extent and Limits of Achaemenid Imperial Ideology”⁷ та А. Т. Олмстеда “Oriental Imperialism”⁸ докладно розглядаються засадничі ідеї ахеменідської імперської ідеології. Так, дослідники відзначають правонаступність між ахеменідською ідеологією та ідеологією Ассирійської держави, гнучкий підхід Ахеменідів до управління завойованими територіями, позиціонування ахеменідської держави як світової імперії. У роботах Д. Губольда “The Achaemenid empire and the sea”⁹ окремо розглядається

¹ Sekunda N. Greek Hoplite 480-323 BC. Oxford: Osprey Publishing, 2000. P. 4; 7-9; 10-12.

² Конноли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2001. С. 36-37.

³ Head D. The Achaemenid Persian Army. York: Montvert Publications, 1992. P. 10.

⁴ Грачев Н. И. Империя как форма государства: понятие и признаки. Вестник Волгоградского государственного университета. 2012. Сер. 5. №2. С. 19.

⁵ Дандамаев М. А. Имперская идеология и частная жизнь в Ахеменидской державе // ВДИ. 1998. №1. С. 51.

⁶ Рунг Э. В. Имперская идея в государстве Ахеменидов // ПИФК. 2015. №4. С. 132; 130

⁷ Brosius M. Pax Persica and the Peoples of the Black Sea Region: Extent and Limits of Achaemenid Imperial Ideology // Achaemenid impact in the Black Sea. Communication of powers / Ed. by J. Nieling and E. Rehm. Aarhus: Narayana Press, 2010. P. 33.

⁸ Olmstead A. T. Oriental Imperialism // The American Historical Review. 1918. №4. P. 760.

⁹ Haubold J. The Achaemenid empire and the sea // Mediterranean Historical Review. 2012. №1. P. 5-6; 4; 7.

така надважлива складова ахеменідської імперської ідеології як сакральність «підкорення/приборкання» водяної стихії.

Остання, третя група досліджень, представлена роботам, які присвячені дослідженню наявності/суттєвості різного роду персидського впливу у регіоні Північного Причорномор'я. Дискусію з цих питань було активізовано після виходу у 1997 році статті М. Ф. Федосєєва “Zum achamenidischen Einfluss auf die historische Entwicklung der nordpontischen griechischen Staaten”¹, який висловив гіпотезу, згідно з якою території Кімерійського Боспору зазнали суттєвого персидського впливу і перебували під прямим контролем держави Ахеменідів. Досить швидко з'явилися нові дослідження з цієї проблематики. Г. А. Кошеленко у статті «Об одном свидетельстве Диодора о ранней истории Боспорского царства»² здійснив контент аналіз твору Діодора Сицилійського. Дослідники наполягав на тому, що вживання Діодором слова «Азія» може відноситися тільки до територій, які знаходилися під владою Ахеменідської держави. В такий спосіб, науковець доводив, що принаймні до початку другої половини V ст. до н. е. Кімерійський Боспор перебував у складі Персидської імперії. Ще одним дослідником, який доводить існування прямого політичного контролю Ахеменідської держави на Боспором є В. П. Яйленко. У своїй монографії «Тысячелетний боспорский рейх»³ він у досить своєрідний спосіб інтерпретує деякі джерела і на основі цього пропонує переглянути хід Скіфського походу Дарія I говорячи про те, що вторгнення персів відбувалося не через Фракійський Боспор, а через Боспор Кімерійський, який у той час вже начебто перебував під контролем Ахеменідів. За останні 11 років вийшов ще ряд робіт, присвячених Ахеменідському впливу на території Північного Причорномор'я, у 2010 році вийшла навіть ціла збірка статей, присвячена ахеменідському фактору

¹ Zum achamenidischen Einfluss auf die historische Entwicklung der nordpontischen griechischen Staaten // Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 29. Berlin, 1997. S. 319.

² Кошеленко Г. А. Об одном свидетельстве Диодора о ранней истории Боспорского царства // Древнейшие государства Восточной Европы. Северное Причерноморье в античности: проблемы источниковедения / Отв. ред. А. В. Подосинов. Москва: Восточная литература, 1999. С. 130-141.

³ Яйленко В. П. Тысячелетний боспорский рейх. История и эпиграфика Боспора VI в. до н. э. – V в н. э. Москва: Гриф и К, 2010. С. 9-11.

в чорноморському регіоні¹. В такий спосіб, ця проблематики отримала новий поштовх для розвитку. У цій збірці статей виділяється робота Д. Нілінга “Persian Imperial Policy Behind the Rise and Fall of the Cimmerian Bosphorus in the Last Quarter of the Sixth to the Beginning of the Fifth Century BC”² посилаючись на археологічний матеріал (руйнування на території Пантікапею на початку V ст. до н. е.) говорить про те, що перси змогли захопити Кімерійський Боспор приблизно у 480-ті роки до н. е. Г. Р. Цецхладзе у своїй статті “The most marvelous of all seas: The Great King and the Cimmerian Bosphorus”³ у спробах довести залежність Боспору від Персидської держави в цілому використовує аргументацію Г. А. Кошеленко, але підкріплює її своєрідною інтерпретацією свідчень Ктесія про асирійського царя, що захопив території біля Танаїсу, визначаючи їх як опис походів Дарія I. Крім того, він посилається на знахідку ахеменідського царського напису поблизу Фанагорії. Найбільш послідовним критиком концепції про підкорення Кімерійського Боспору Персією виступає Є. О. Молев. Зокрема, у статті «Диодор как источник о подчинении Боспора Ахеменидам»⁴ він намагається спростувати аргументацію Г. А. Кошеленко стосовно того, що Діодор використовує слово «Азія» тільки по відношенню до персидських земель доводячи, що це відбувалося далеко не у всіх випадках. В інших роботах статтях «К вопросу о вероятности подчинения Боспора персам»⁵, «О возможности персидского протектората над Боспором (по поводу статьи: Федосеев. 1997)»⁶ та «Геродот о владениях персов за Кавказом (Herod., III, 97)»⁷ він, спираючись передовсім на дані Геродота, намагається спростувати думку про можливість персидського контролю над Кімерійським Боспором. Інші

¹ Achaemenid impact in the Black Sea. Communication of powers / Ed. by J. Nieling and E. Rehm. Aarhus: Narayana Press, 2010. 325 p.

² Nieling J. Persian Imperial Policy Behind the Rise and Fall of the Cimmerian Bosphorus in the Last Quarter of the Sixth to the Beginning of the Fifth Century BC // Achaemenid impact in the Black Sea. Communication of powers / Ed. by J. Nieling and E. Rehm. Aarhus: Narayana Press, 2010. P. 129-132.

³ Tsetskhladze G. R. The most marvelous... P. 472-474;

⁴ Молев Е. А. Диодор как источник о подчинении Боспора Ахеменидам. URL: <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/2001-03/molev.htm> (дата звернення: 09.05.2021).

⁵ Молев Е. А. К вопросу о вероятности подчинения Боспора персам // БИ. 2016. №33. С. 24-25

⁶ Молев Е. А. О возможности персидского протектората над Боспором (по поводу статьи: Федосеев. 1997) // Боспорский феномен. 2001. Ч. 1. С. 32-33.

⁷ Молев Е. А. Геродот о владениях персов за Кавказом (Herod., III, 97) // МАИАСК. 2015. Вып. 7. С. 194.

роботи цієї групи присвячені вивченню персидського впливу у Північному Причорномор'ї на основі археологічних джерел. У статтях М. Трейстера “Achaemenid’ and ‘Achaemenid-inspired’ Goldware and Silverware, Jewellery and Arms and their Imitations to the North of the Achaemenid Empire”¹ та «Ахеменидские «импорты» на Боспоре Киммерийском. Анализ и интерпретация»² присвячені детальному вивченню ахеменідських «імпортів» на території Північного Причорномор'я. У цих роботах дослідник констатує, що велика концентрація різноманітних предметів ахеменідського кола у Північному Причорномор'ї та, особливо, на Киммерійському Боспорі, свідчить про існування тісних взаємин між цим регіоном та Персидською імперією. Ю. А. Виноградов у публікації «Курган у села Баксы в Восточном Крыму»³ аналізуючи матеріал поховання одного з представників боспорських правителів дійшов висновку, про існування сильного культурного впливу Ахеменідів на місцеві еліти, про що, на його думку, свідчить зображення символіки Ахура-Мазди на кришці саркофагу одного з царів Боспору.

Отже, історіографічна база нашого дослідження у достатній мірі відображає різні проблеми персидської політики у Північному Причорномор'ї. Втім, в історіографії досі немає дослідження, в якому б комплексно було розглянуто питання персидського проникнення до Північного Понту з урахуванням усіх можливих факторів персидської експансії в регіоні.

Метою нашого дослідження є з'ясування усіх можливих проявів персидської політики у Північному Причорномор'ї протягом VI-IV ст. до н. е.

До завдань дослідження входять:

- 1) З'ясування геополітичної ситуації в регіоні та виокремлення факторів, які могли сприяти персидському проникненню до Північного Понту.

¹ Treister M. ‘Achaemenid’ and ‘Achaemenid-inspired’... P. 223-281.

² Трейстер М. Ю. Ахеменидские «импорты»... С. 113-119.

³ Виноградов Ю. А. Курган у села Баксы в Восточном Крыму // БИ. 2014. Вып. 30. С. 519-521.

- 2) Детальний аналіз ахеменідської імперської ідеології та з'ясування тих її елементів, якими можна було обґрунтувати необхідність персидського проникнення до Північного Причорномор'я.
- 3) Розгляд персидських військових акцій у Північному Причорномор'ї як інструментів розповсюдження персидського впливу до цього регіону.
- 4) Вивчення можливості існування та ступеню інтенсивності торговельних взаємин між Північним Причорномор'ям та Ахеменідською Персією.
- 5) Дослідження наявності культурного впливу Персидської держави на регіон Північного Понту.
- 6) Визначення існування та інтенсивності дипломатичних стосунків між ахеменідським Іраном та державними утвореннями Північного Причорномор'я.
- 7) Дослідження персидського впливу на місцеві еліти та політичні інститути держав регіону.

В основі нашого дослідження лежить принцип історизму, тобто вивчення історичних подій, явищ та процесів у їхньому розвитку та взаємозв'язку один з одним. У якості одного з головних підходів при розгляді персидської політики у Північному Причорномор'ї використовується теорія політичного реалізму, основні принципи якої було сформульовано Г. Моргентау¹. Згідно з цими принципами кожен з акторів міжнародних відносин керується виключно власними інтересами; основним фактором відносин виступає військова сила. У межах цього підходу ми вивчаємо прагматичні інтереси Персидської імперії на території Північного Причорномор'я, а також частково розглядаємо їх крізь призму персидського протистояння з Елладою. Також політичний реалізм дозволяє нам вивчати зміни ахеменідських підходів до просування власних інтересів у цьому регіоні по мірі послаблення їхньої військової міці. Крім цього, у ході дослідження нами було використано геоідеологічний підхід, який, використовуючи закон геополітики про дуалізм «суші» та «моря», наповнює їх ідеологічним змістом – протистояння двох несумісних типів організації

¹ Morgenthau H. Politics among nations. The struggle for power and peace. New-York: Alfred A. Knopf, 1948. P. 4-15.

простору¹. Цей підхід дозволяє нам подивитися на персидське проникнення до Північного Причорномор'я як на протистояння двох суспільних устроїв – еллінського індивідуалістського та персидського колективістського. У цій роботі ми також зверталися до міждисциплінарного підходу, використовуючи закон економічної теорії про спадаючу віддачу². Згідно з цим законом виробництво у галузі прямо пов'язаний з природними ресурсами (наприклад, сільським господарством), розширення об'ємів виробництва веде до збільшення витрат на одиницю продукції. Використання закону спадаючої віддачі дозволяє нам пояснити персидське проникнення до Північного Причорномор'я потребою першої розширити власну ресурсну базу.

Серед загальнонаукових методів, у дослідженні було використано ретроспективний та історико-генетичний методи, що дозволяють нам виявити персидський вплив на державний устрій та політичні інститути Боспорської держави. Крім того, в роботі було залучено метод порівняльного аналізу, завдяки якому ми виявили слабкість персидської піхоти перед її еллінськими аналогами, що, в свою чергу, дозволило нам виявити одну з причин персидського проникнення на територію Північного Причорномор'я. Історико-порівняльний метод також сприяв визначенню причин персидської експансії у Північному Понті. Так, порівнявши Скіфський похід Дарія I з походами персидських царів проти кочовиків, ми змогли констатувати, що персидське проникнення до Північного Причорномор'я було викликано у тому числі бажанням забезпечити території імперії від скіфів.

Новизна нашого дослідження полягає у комплексному вивченні усіх аспектів персидської політики у Північному Причорномор'ї, з урахування геополітичних інтересів Ахеменідів у цьому регіоні, а також ідеологічних аспектів проникнення до Північного Понту. У дослідженні зроблена спроба розділити персидську політику в регіоні на два хронологічні періоди. Перший

¹ Абуздарков Р. А. Геоидеологический подход в восприятии дуализма «суши» и «моря» в доклассический период развития геополитической мысли // KANT. 2016. №3. С. 57-58.

² Райнерт Э. С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными. Москва: Издат. дом ВШЭ, 2016. С. 37.

етап – кінець VI – кінець першої чверті V ст. до н. е. період активного персидського силового втручання до регіону. Другий етап - початок другої чверті V ст. – приблизно 330 р. до н. е. – час використання «м'якої сили». Крім того, у дослідженні висловлено ідею, згідно з якою політичні інститути боспорського царства та ідеологія його правителів з династії Спартоکیدів формувалася під/завдяки безпосередньому впливу Ахеменідських аналогів.

Результати дослідження було апробовано під час:

- 1) I Міжнародної науково-методичної конференції «Сходознавство. Актуальність і перспективи» (20 березня 2020 року).
- 2) 74-ї Міжнародної конференції молодих учених "Каразінські читання" (23 квітня, 2021 року).
- 3) Засідання студентського наукового гуртка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків "AD FONTES" (24 листопада 2020 року).

Розділ 1. Шляхи проникнення персидського впливу до Північного Причорномор'я

Дослідження персидської політики у Північному Причорномор'ї безумовно потребує докладного вивчення як різних факторів, що могли спонукати ахеменідських правителів поширювати свій вплив на території Північного Понту. Крім того, необхідно з'ясувати шляхи способи та шляхи розповсюдження цього впливу.

1.1. Геополітична ситуація в регіоні

Виявлення особливостей геополітичного розташування Північного Причорномор'я дозволяє зрозуміти які інтереси та цілі переслідували Ахеменіди при розповсюдженні свого впливу у цьому регіоні.

Північне Причорномор'я майже повністю розташовано у помірному кліматичному поясі, виключенням є тільки південний берег Криму, який має субтропічний клімат.¹ Наявність великої кількості річок відкривала доступ до джерел прісної води. Геродот, описуючи Скіфію, говорив що ці пронизані великою кількістю річок та дуже гарно зрошуються². Палеоекологічні дослідження свідчать що, протягом античного часу у Північному Причорномор'ї скоріше превалювала надлишкова зволоженість, аніж засушливість³. Це може бути як перевагою, так і недоліком, оскільки, з одного боку, достатня кількість вологи при субтропічному кліматі дозволяє вирощувати різноманітні зернові культури, але з іншого, вона може погіршити якість кінцевого продукту. Очевидно, що кліматичні умови цього регіону були більш суворими, аніж клімат тієї самої Персії, чи материкової Греції, розташованих переважно у субтропіках. Загалом, Північне Причорномор'я має досить м'яку зиму та доволі спекотне літо⁴. Безпосередньо ґрунти регіону мали в цілому достатній рівень родючості і,

¹ Суриков И. Е. О влиянии природных факторов на историю: античные греки в Северном Причерноморье // История и современность. 2016. №2. С. 65.

² Геродот. История. IV, 47.

³ Лисецкий Ф. Н., Пичура В. И. Палеоэкологические условия античной эпохи в Северном Причерноморье (по данным осадконакопления в Сакском озере, Крым) // European Geographical Studies. 2016. Vol. 11, Is. 3. P. 89.

⁴ Там само... С. 99.

підходили для вирощування зернових культур, насамперед злакових. Відомо, що серед іншого, саме пошуки джерел постачання зерна штовхали греків до колонізації Північного Причорномор'я.

Зупиняючись більш докладно на ґрунтах Північного Причорномор'я, варто відзначити, що вони були неоднорідними. Дослідники підкреслюють ряд зональних відмінностей. Так, Північне Причорномор'я за рівнем придатності ґрунтів для землеробства можна поділити на декілька мікрорегіонів¹. Західний та Південно-Східний Крим розміщуються одночасно у двох ландшафтних зонах – степовій та субсередземноморській. Для першої характерні чорноземи, тоді як для другої – коричневі ґрунти. Нижнє Подністров'я, Нижнє Побужжя та Керченсько-Таманський регіон розташовуються у степовій зоні. Втім, вони все одно мають дещо різні типи ґрунтів. Якщо Нижнє Подністров'я та Керченсько-Таманський регіон мають різні типи чорноземів, то для Нижнього Побужжя характерні темнокаштанові ґрунти. Більш докладна інформація про ґрунти Північного Причорномор'я надана у Таблиці 1. У Таблиці 2 продемонстровано рівні сприятливості для вирощування м'якої пшениці у різних частинах Північного Причорномор'я. Так, найбільший рівень сприятливості мала Азійська частина Кімерійського Боспору (середній та вище середнього), тоді як найменший – його європейська частина (абсолютно несприятливий). Нижнє Подністров'я та Нижнє Побужжя та Південно-Східний Крим мали приблизно середній рівень сприятливості, тоді як Західний Крим – рівень нижче середнього. В такий спосіб, можна констатувати, що з точки зору родючості ґрунтів найбільш привабливою територією Північного Причорномор'я були азійська частина Кімерійського Боспору.

Саме приморське розташування регіону Північного Причорномор'я відкривало великі перспективи для розвитку торговельних відносин, це підкріплювалося тим, що приморські райони в цілому були усіяні великою кількістю зручних бухт, де можна було розміщати кораблі. Перші експедиції

¹ Одрін О. Екологія господарства... .С. 227-228.

греків у Північне Причорномор'я пов'язані з періодичними плаваннями грецьких купців на ці території, а торговельні інтереси були важливим чинником грецької колонізації¹. Як наслідок, майбутні грецькі міста Північного Причорномор'я у переважній більшості розташовувалися саме поруч зі зручними для флоту бухтами. Торговельні контакти між щойно заснованими містами Північного Причорномор'я та грецькими містами Егейського басейну встановлюються майже одразу. Стійкі торговельні зносини між ними можна зафіксувати ще у VII ст. до н. е.². Загалом, грецька торгівля античних часів ділилася на два типи: зовнішню (торгівля між різними еллінськими державними утвореннями) та різний греко-варварський обмін³. Ймовірно, елліни Північного Причорномор'я виконували роль посередників у торгівлі між місцевими осідлими племенами та материковою Грецією. В «Історії» Геродота ми знаходимо розповідь про скіфів землеробів, які вирощують хліб на продаж⁴. Варто зазначити, що поліетнічність населення є важливою характерною рисою Північного Причорномор'я. Грекам у цьому регіоні доводилося сусідити з різними номадами та осідлими племенами. На момент заселення греків у Північному Причорномор'ї проживали скіфи, таври, меоти та сінди⁵. Цікаво, що варварські племена не виявляли якогось спротиву грецькій колонізації та довгий час доволі мирно співіснували з еллінами. В такий спосіб, місцеві греки звикли прагматичного співробітництва з іншими народами і спокійно вели торговельний обмін з місцевим варварським населенням.

В такий спосіб, з часом стійкі торговельні стосунки формували злагоджену систему «міжнародної торгівлі» між містами Північного Причорномор'я з одного боку і грецькими містами Балканського півострова та Малої Азії з іншого. Крім того, завдяки посередництву греків Північного Причорномор'я у

¹ Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху / Отв. ред. К. К. Марченко. Санкт-Петербург: Алетей, 2018. С. 12-13.

² Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах... С. 7.

³ Брашинский И. Б. Торговля // Античные государства Северного Причерноморья / Отв. ред. Г. А. Кошеленко, И. Т. Кругликова, В. С. Долгоруков. Москва: Наука, 1984. С. 174.

⁴ Геродот. История. IV, 17.

⁵ Ручинская О. А. Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. – IV в. н. э.). Харьков: Майдан, 2017. С. 24.

цю систему включався торговельний обмін з «варварськими племенами». Варто пам'ятати, що колонізація Північного Причорномор'я здійснювалася саме малоазійськими греками, міста яких перебували під контролем Персидської імперії ще з часів Кіра II. Вірогідно, перси бажали встановити контроль над системою «міжнародної торгівлі» між Північним Причорномор'ям та Малою Азією.

Якщо поглянути на структуру цієї торгівлі, то доволі очевидним буде той факт, що основу експорту Північного Понту складали продовольчі товари та різноманітна сировина. Серед харчових товарів особливе місце посідав експорт зерна. Свідчення про наявність хлібної торгівлі між материковою Грецією та грецькими містами Північного Причорномор'я ми можемо знайти у Геродота. У повідомленні, яке варто віднести до 480 року до н. е.¹, йдеться про кораблі, що везли до Греції хліб з Понту². Очевидно, що подібні торговельні зв'язки повинні були мати місце і до 480 року до н. е. Ця теза підтверджується знахідками різних сховищ для зерна VI ст. до н. е. у Німфеї та Пантікапеї³.

У контексті хлібної торгівлі необхідно, по-перше, розглянути способи ведення сільського господарства греками Північного Причорномор'я и, по-друге, хоча б приблизно оцінити зерновий потенціал окремих районів досліджуваного регіону.

Грецькі колонізатори, окрім великого асортименту культурних рослин, принесли на територію Північного Причорномор'я ще й розвинуту культуру землеробства⁴. Елліни традиційно використовували двопільну систему обробки посівних площ: половина оброблюваної землі засівалася, тоді як інша лишалася під паром, вирощувані культури чергувалися⁵. Головними зерновими культурами греків були пшениця, ячмінь та просо⁶. Часто у землеробстві

¹ Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах... С. 8.

² Геродот. История. VII, 147.

³ Блаватский В. Д. Античная археология Северного Причерноморья. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1961. С. 29.

⁴ Пашкевич Г. А. Археоботанические исследования Боспора // БИ. 2016. Вып. 32. С. 205

⁵ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство и промыслы // Античные государства... С. 154.

⁶ Там само. С. 155.

використовувалися різноманітні способи штучного зрошення ґрунтів, оскільки ряд територій не мав достатньої кількості води¹. Так, наприклад, у Херсонесі та Пантікапеї використовувалися водогони². Для обробки землі використовувалися плуги, згадку про це ми можемо віднайти наприклад у Страбона³. У якості робочої худоби використовували биків⁴.

Вивчаючи зерновий потенціал Північного Причорномор'я дослідники оцінюють щорічну площу зернових Тіри $\approx 187\text{--}206\text{ км}^2$, кількість товарного зерна – 17-18 тис. тон; Ольвія $\approx 375\text{--}394\text{ км}^2$ при обсягах експортного зерна ≈ 32 тис. тон; аналогічні показники Херсонесу становлять $\approx 300\text{ км}^2$, кількість товарного зерна – 20-22 тис. тон⁵. Ці території мали багатогалузеву економіку, сільське господарство доповнювалося тут різноманітними промислами та ремеслами, а у структурі самого сільського господарства важливе місце займали й інші (не тільки зернові) культури⁶. Слід відзначити, що при зазначенні обсягів експортного зерна бралися показники найбільшої врожайності. При середній чи низькій врожайності кількість товарного зерна могла бути меншою, а у неврожайні роки самі Північнопричорноморські міста могли відчувати дефіцит цього продукту. Крім того, наведені показники відносяться до IV-III ст. до н. е., тобто часу максимального розквіту сільських округ державних утворень Північного Причорномор'я⁷. Дуже значний зерновий потенціал мав Кіммерійський Боспор⁸. Середня врожайність при звичайній обробці землі могла доходити до сам-тридцять, тоді як при використанні більш прогресивних методів ця цифра могла збільшуватися⁹. Також щорічна площа зернових тут становила $\approx 1093\text{ км}^2$ при 65 тис. тон. експортного зерна¹⁰. Такий великий зерновий потенціал

¹ Блаватский В. Д. Земледелие в античных... .С. 63.

² Там само. С. 63-64.

³ Страбон. География. IV, 6.

⁴ Блаватский В. Д. Античная археология... .С. 34.

⁵ Крижицкий С. Д., Щеглов О. М. Про зерновий потенціал... .С. 54

⁶ Там само. С. 55.

⁷ Там само. С. 47.

⁸ Смекалов С. Л. Ещё раз к вопросу о производстве зерна и численности населения Европейского Боспора // Боспорский феномен: население, языки, контакты. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2011. С. 177.

⁹ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. Москва; Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1949. С. 96.

¹⁰ Крижицкий С. Д., Щеглов О. М. Про зерновий потенціал... .С. 54-55.

Боспору пояснюється рядом факторів. Як ми вже з'ясували, саме цей мікрорегіон мав найбільш родючі та придатні для вирощування зернових ґрунти і, крім цього, на Кімерійському Боспорі знаходилася найбільша кількість сільськогосподарських поселень з великою щільністю розташування¹. Роль Боспору у постачанні продуктів харчування до материкової Греції була найбільш значною та особливою². Інформацію про поставки зернових з територій Боспору надає Страбон. Давній автор оцінює розміри однієї з зернових поставок у 2100000 медимнів³ (≈85 тис. тон) – кількість дуже значна. Відомо, що, наприклад, Афіньська держава виявляла інтерес до Чорноморського регіону ще з VII ст. до н. е., намагаючись укріпити свої позиції в районі проливів⁴ задля досягнення своїх економічних інтересів. Дуже скоро виявилася залежність Афін від імпортного зерна, оскільки саме за його рахунок афіняни покривали більшість своїх продовольчих потреб⁵. На важливість торгівлі з Північним Причорномор'ям також вказує той факт, що одразу після перемоги над військами Ксеркса на безпосередньо грецькій території, елліни спрямовують свої сили на звільнення міст, які дозволяли контролювати проливи⁶. Крім цього, варто відзначити, що вирішення продовольчої проблеми було однією з основних причин Понтійської експедиції Перикла⁷, під час якої було здійснено похід на територію Кімерійського Боспору.

Отже, приділивши доволі значну увагу ресурсному, та, передовсім сільськогосподарському потенціалу Північного Причорномор'я ми можемо говорити про те, що просування Персидської імперії на територію Північного Причорномор'я було обумовлено декількома чинниками. Перший чинник – греко-персидське протистояння. Ахеменіди могли намагатися встановити контроль над регіоном задля перекриття поставок продовольства до материкової

¹ Блаватский В. Д. Очерки военного дела... .С. 64.

² Кругликова И. Т. Сельское хозяйство... .С. 154.

³ Страбон. География. VII, 4, 6.

⁴ Суриков И. Е. Историко-географические проблемы... .С. 102.

⁵ Там само. С. 102.

⁶ Фукидид. История. I, 95.

⁷ Строки В. Л. Перикл и боспорский... .С. 141.

Греції і, у кінцевому рахунку, її підкорення¹. Другий чинник – прагнення розширити ресурсну базу власної імперії за рахунок доволі родючих земель регіону, які, до того ж, мали значний зерновий потенціал. Обидві тези наштовхуються на серйозні контраргументи, розглянемо кожен з них окремо.

Так, першу тезу можна спробувати спростувати аргументом про те, що задля відрізання материкової Греції від поставок зерна Персидській імперії достатньо було перекрити Босфорську протоку². І Персія дійсно мала можливість легко це здійснити за допомогою грецьких міст, розташованих у районі сучасної Босфорської протоки. У Полібія ми знаходимо згадку про надзвичайно вигідне розташування міста Візантія, яке могло спокійно контролювати усі кораблі, що виходили з Чорного моря³. Як відомо, Персидська імперія ще наприкінці VI ст. до н. е. поширила свій вплив на міста в районі чорноморських проток, вірогідно, це сталося або під час Скіфського походу Дарія I, або на декілька років раніше⁴. Але ми також повинні, що після походу Ксеркса Держава Ахеменідів дуже швидко втратила свою перевагу на морі та навряд чи могла конкурувати з грецькими кораблями. Тут варто знову згадати повідомлення Фукідіда, в якому він говорить, після значних поразок персидської армії на території материкової Греції Ахеменіди одразу починають втрачати контроль над грецькими містами у районі проток, у тому числі і над Візантією.⁵ Після цього необхідність встановлення прямого контролю над містами Північного Причорномор'я знову ставала актуальною для Персії.

У другому випадку можна сказати, що Держава Ахеменідів і без Північного Причорномор'я мала надзвичайно великий ресурсний потенціал у галузі сільського господарства. Наприклад, у розпорядженні персів знаходилася Мала Азія та регіон «Родючого півмісяця» (Египет, Палестина, Месопотамія – див. Карту 1.), які значно переважали Північне Причорномор'я у родючості

¹ Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н. э.). Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1974. С. 77.

² Черненко Е. В. Скифо-персидская война. Киев: Наукова думка, 1984. С. 12-13.

³ Полибий. Всеобщая история. IV, 38, 2.

⁴ Брашинский И. Б. Афины и Северное Причерноморье... С. 35.

⁵ Фукидид. История. I, 95.

ґрунтів та зернову потенціалі. Втім, у цьому випадку ми можемо застосувати деякі підходи сучасної економічної теорії, а саме – закон спадаючої віддачі. Згідно з ним, виробництво неможливо розширити поза межі певного рівня, при цьому зберігши спадаючі витрати¹. Цей закон стосується галузей пов'язаних з прямим використанням природних ресурсів: сільське господарство, видобувна промисловість. У цьому випадку ми маємо справу із сільським господарством і, якщо керуватися цим законом, по мірі зростання об'ємів виробництва сільськогосподарської продукції витрати на виробництво однієї одиниці того чи іншого продукту повинні збільшуватися. Саме тому, стародавні держави, в основні економіки яких лежало сільське господарство, могли розвиватися лише шляхом розширення власного простору². В такий спосіб, за умов необхідності нарощення об'ємів виробництва продуктів сільського господарства у зв'язку зі збільшенням населення Ахеменідській імперії набагато простіше було розширити свою ресурсну базу саме завдяки захопленню нових родючих земель.

Зараз ми більш докладно розглянемо військово-стратегічне значення Північного Причорномор'я. Окрім очевидного фактору греко-персидського протистояння ми не маємо забувати про поліетнічність регіону, а саме – проживання там різних кочових народів. Кочові племена скіфів повинні були становити суттєву загрозу для західних регіонів Персидської імперії. Необхідність ліквідації загрози з боку скіфських племен виділяють як одну з основних причин Скіфського походу Дарія І³. На користь цієї тези також вказує послідовна політика перських царів, спрямована на боротьбу проти скіфів-кочовиків. Так, наприклад ще Кір II проводив похід проти скіфських племен масагетів⁴, а Дарій I на початку свого правління здійснив військову акцію проти саків Тиграхауда⁵. Крім цього, похід проти саків Тиграхауда здійснювався не тільки з метою замирення агресивних кочовиків, але й ще задля розширення

¹ Райнерт Э. С. Как богатые страны стали богатыми... .С. 37.

² Грачев Н. И. Империя как форма государства... .С. 19.

³ Дандамаев М. А. Политическая история Ахеменидской державы. Москва: Наука. С. 110.

⁴ История Ирана / Под ред. М. С. Иванова. Москва: Изд-во МГУ, 1977. С. 49

⁵ Farrok K. Shadows in the desert: Ancient Persia at war. Oxford: Osprey Publishing, 2007. P. 56

військових ресурсів Персидської держави. Саки Тиграхауда мали у своєму розпорядженні достатньо ефективну кінноту з луками, яку хотіли використовувати перси. Основною військовою силою скіфів Північного Причорномор'я також була кіннота зі стрілецькою зброєю, їхня знатна частина також мало у своєму розпорядженні достатньо сильне захисне спорядження¹. Ці військові ресурси закономірно могли викликати зацікавленні Персидських монархів. Отже, наведені факти достатньо очевидно вказують на те, що персидські царі доволі часто використовували практику превентивних ударів по кочовикам задля забезпечення безпеки прикордонних територій, Усе це безумовно свідчить про те, що Персія приділяла достатньо значну увагу боротьбі з кочовиками на своїх кордонах і, певно, до практики підкорення кочовиків задля використання їхніх військових досягнень.

Отже, ми можемо бачити, що Персія у Північному Причорномор'ї мала подвійні військово-стратегічні інтереси. По-перше це протистояння з материковою Грецією і прагнення відрізати останню від важливого джерела продовольства і, по-друге, протистояння з кочовими скіфами, які нависали над прикордонними областями імперії. Можна спробувати з'ясувати яку у протистоянні персів з кочовиками могли відігравати грецькі міста Північного Причорномор'я. Доволі вірогідно, що античні міста тут могли бути використані у якості як плацдармів та джерел продовольства, які б забезпечили наступаючу армію продовольством за допомогою сухопутних та морських шляхів.

У цьому контексті ми знову повинні приділити окрему увагу Кіммерійському Боспору. Це перш за все пов'язано з його стратегічним розташуванням, яке дозволяло контролювати єдиний вхід до Азовського моря.² Крім того, як європейська так і азійська частина Боспору мали доволі обширні бухти, які могли бути використані для розміщення торговельного та військового

¹ Блаватский В. Д. Античная археология... С. 75.

² Цецхладзе Г. Р. Боспорское царство: особенности образования и развития // Древнейшие государства Восточной Европы. Проблемы эллинизма и образования Боспорского царства / Отв. ред. А. В. Подосинов, О. Л. Габелко. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2014. С. 200-201.

флоту (Карта 1), вони також могли бути використані для забезпечення військ морським шляхом. Страбон, який описує Феодосійську гавань підкреслював, що вона може вмістити 100 кораблів, тоді як гавань міста Пантікапей близько 30-ти.¹ Створення наступального плацдарму саме на території Кімерійського Боспору було найбільш доцільним ще й з тієї причини, що скіфські номади концентрувалися переважно у степах Північного Кавказу, поблизу Кубані². Ця теза частково підкріплюється повідомленням Геродота, у якому вказується, що персидська армія Дарія I під час походу на скіфів досягла ріки Оара³ (р. Корсак⁴ на території сучасної Запорізької області), що впадає в Азовське море. Ще одним можливим вирішенням проблеми скіфських набігів за допомогою Кімерійського Боспору було створення на його території своєрідної буферної зони, яка б відділяла безпосередньо персидські землі від агресивних кочовиків. Тут можна згадати факт спорудження персами земляних укріплень у Приазов'ї, які перебували у безпосередній близькості до скіфських кордонів⁵. Та й загалом створення буферних зон, які б відділяли державу від зовнішніх загроз є достатньо звичною практикою для телурократичних імперій, наприклад Держави Ахеменідів.

Окрему увагу потрібно приділити військовим ресурсам грецьких полісів та держав Північного Причорномор'я. Ми вже знаємо прецеденти, коли Персидська держава підкорювала певні області задля заволодіння їхніми військовими ресурсами, з цієї точки зору грецькі війська Північного Причорномор'я могли становити значний інтерес для Ахеменідів. Відомо, що разом з грецькими колоністами у регіон привносилися і військова система Балканської Греції⁶. Давньогрецьке військо складалося з трьох основних родів: важкоозброєної піхоти (гоплітів), легкоозброєної піхоти та кінноти⁷. Крім цього, греки володіли

¹ Страбон. География. VII, 4, 4.

² Tsetskhladze G. R. The most marvelous... .P. 470.

³ Геродот. История. IV, 124.

⁴ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. Москва: Наука, 1979. С. 177.

⁵ Черненко Е. В. Скифо-персидская... .С. 14.

⁶ Виноградов Ю. А. Горончаровский В. А. Военная история... .С. 13.

⁷ Блаватский В. Д. Очерки военного дела... .С. 45.

флотом з достатньо потужними та якісними кораблями. Важливо ще раз підкреслити, що Персидська імперія була телурократичною державою, через що флот у її збройних силах ключового місця не посідав. Перси ніколи не мали власного флоту, але починаючи з часів Дарія I вони почали використовувати морські кораблі фінікійців, кіпріотів, жителів Егейського моря та єгиптян¹. В такий спосіб, саме важкоозброєна піхота греків, а також їхній флот становили найбільший інтерес для Персидської держави у контексті військових ресурсів. Розглянемо більш докладно тактику та військову систему еллінів. Військовий устрій стародавніх греків був тісно пов'язаний з устроєм політичним, кожен повноправний громадянин грецького поліса був зобов'язаний у разі необхідності нести вступати до війська². Завдяки подібній системі мобілізації грецькі поліси навіть при невеликій кількості населення могли виставити достатньо значну кількість воїнів, що надавало еллінам певні переваги. Молоді громадяни проходили достатньо інтенсивну фізичну та військову підготовку, тренувалися тактиці тісної взаємодії у групі³.

Озброєння давньогрецького гопліта в цілому лишалося незмінним протягом класичного періоду історії стародавньої Греції. Екіпірування гопліта було достатньо дорогим і складалося з важкої композитної кіраси, коринфського шолому, бронзового щита та списа⁴ (див. рис. 1). Варто відзначити, що хоча озброєння гопліта і було достатньо важким, робилися певні «поступки» задля збільшення маневреності. Так, бронзовий щит мав дерев'яну основу, а бронзовим було лише покриття і через це щит часто пробивався стрілами та дротиками⁵. Давньогрецька фаланга була надзвичайно ефективним та прогресивним бойовим порядком, який, фактично, не мав аналогів протягом достатньо довгого часу. Загалом, фаланга – це бойовий порядок, який складався з декількох шеренг гоплітів з тісно зімкнутим строєм⁶ (див. рис. 2). Надзвичайно

¹ История Ирана... .С. 62.

² Sekunda N. Greek Hoplite... .Р. 4.

³ Там само. Р. 7-9.

⁴ Там само. Р. 10-12.

⁵ Там само. Р. 10.

⁶ Конноли П. Греция и Рим... .С. 36-37.

важливу роль фаланзі відігравала тісна групова взаємодія гоплітів між собою, оскільки від кожного воїна залежала цілісність бойового порядку і, відповідно, життя товаришів. Злагожденість бойового порядку та наявність декількох шеренг дозволяла швидко оновлювати цілісність бойового порядку, оскільки у випадку загибелі воїна з першого ряду його одразу ж міг замінити гопліт, який стояв позаду¹. Не дивлячись на те, що греки Північного Причорномор'я перебували на околицях еллінського світу та зазнали певного варварського впливу в області військової справи², їхнім основним бойовим порядком все ж таки лишалася класична фаланга гоплітів³. На території еллінських державних утворень Північного Причорномор'я існувала достатньо розгалужена система військової організації⁴. У кожному конкретному випадку її особливості залежали від типу державного устрою, який існував на тій чи іншій території. В цілому, кожна армія мала чітку ієрархію командування та організацію⁵. Визначити чисельність військ грецьких міст Північного Причорномор'я на момент активного проникнення у цей регіон Персидської імперії (кінець VI – початок V ст. до н. е.) достатньо важко. Втім, найбільшим військовим потенціалом повинні були володіти греки Кіммерійського Боспору. Це перш за все пов'язано з тим, що саме тут можна спостерігати найбільшу кількість густо розташованих грецьких поселень⁶.

На нашу думку буде доцільно здійснити порівняльний аналіз якості та боєздатності грецької і персидської піхоти. Це дозволить нам зрозуміти, чи дійсно Персидська імперія потребувала розширення свої військових ресурсів за рахунок військового потенціалу еллінів Північного Причорномор'я. В азійських арміях досліджуваного періоду найбільш ефективним та багаточисельним родом військ була кіннота⁷. Боєздатність кавалерійських загонів була на порядок

¹ Конноли П. Греция и Рим... .С. 37

² Виноградов Ю. А. Горончаровский В. А. Военная история... .С. 15

³ Колесніков К. М. Тактика античних армій... .С. 130.

⁴ Колесніков К. М. Військова організація... .С. 88.

⁵ Там само. С. 88.

⁶ Блаватский В. Д. Очерки военного... .С. 64.

⁷ Голицын Н. С. Всеобщая военная история Древних времён. Ч. 1: От древнейших времён до смерти Александра Великого (323 г. До Р. Х.). Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872. С. 182.

вищою, за звичайну піхоту¹. Піхота вважається найбільш слабкою ланкою ахеменідського війська. Персидська піхота у переважній своїй більшості була легкою, часто використовували стрілецьку та металеву зброю: луки, дротики, пращі². Втім, все ж не можна говорити, що персидська піхота не мала захисного озброєння (див. рис 3)³. Судячи з описів Геродота ахеменідська піхота мала захисні панцирі та прямокутні щити⁴. Крім цього, персидська піхота мала достатньо ефективну тактику ведення бойових дій та злагоджені бойові порядки. Піші лучники активно взаємодіяли з піхотою та іншими родами військ⁵. У Геродота також є опис того, як позиції лучників захищалися за допомогою щільного строю списоносців з плетеними щитами⁶. Втім, ми вимушені констатувати, що, по-перше, далеко не всі піхотні підрозділи персидської армії мали ефективну тактику ведення бою та ефективні бойові порядки. По-друге, навіть найбільш боєздатні піхотні підрозділи персидської армії з розвинутою тактикою були озброєні слабкими плетеними щитами і не мали такого ефективного бойового порядку як грецька фаланга. У Геродота ми можемо віднайти цікавий сюжет, де описується наступ персидської армії. Давньогрецький автор повідомляє, що за спинами персів стояли командири загонів, які за допомогою ударів батога гнали воїнів уперед⁷. Наведений сюжет виглядає дещо гротескно і, вірогідно, є результатом викривлених уявлень греків про суспільний устрій Персидської держави. Втім, він ілюструє достатньо низький рівень організованості значної кількості піхотних військ ахеменідської армії. Очевидно, що вона не могла конкурувати з грецькими гоплітами.

В такий спосіб нам вдалося переконливо показати слабкість персидських піхотних військ перед грецькими гоплітами. Перси поступалися грекам як у плані організації та тактики, так і в плані озброєння. Ахеменідська піхота не

¹ Head D. The Achaemenid Persian... .P. 10.

² Голицын Н. С. Всеобщая военная... .С. 186.

³ Горелик М. В. Защитное вооружение персов и мидян ахеменидского времени // ВДИ. 1982. №3. С. 94.

⁴ Геродот. История. VII, 61; 84.

⁵ Shahbazi A. Sh. Army i. Pre-Islamic Iran // URL: <http://www.iranicaonline.org/articles/army-i> (Accessed date: 07.05.2021).

⁶ Геродот. История. IX, 61-62, 102.

⁷ Геродот. VII, 23.

могла конкурувати з передовим на той час бойовим порядком – фалангою важкоозброєних піхотинців (гоплітів). Враховуючи те, що саме піхота була найбільш слабкою ланкою персидської армії, ахеменідські царі мали бути зацікавлені у її посиленні за рахунок піхотних підрозділів грецьких міст Північного Причорномор'я.

Отже, нами було виявлено, що географічне розташування та клімат Північного Причорномор'я в цілому були доволі сприятливими для вирощування різноманітних зернових культур. Детальний аналіз ґрунтів окремих мікрорегіонів Північного Причорномор'я показав, що рівень родючості не був однорідним. Так, найбільш сприятливі для вирощування зернових ґрунти мали території азійської частини Кіммерійського Боспору, тоді як ґрунти Нижнього Подністров'я, Нижнього Побужжя та Південно-Східного Криму мали приблизно середній рівень родючості.

Крім цього, ми з'ясували, що географічне розташування регіону відкривало значні можливості для ведення торгівлі. Приморські райони були усяні різноманітними зручними бухтами, де можна було розташовувати торговельні кораблі. Завдяки грецькій колонізації цих територій достатньо швидко склалася певна система міжнародної торгівлі: причорноморські греки – варвари, причорноморські греки – балканські та малоазійські греки, варвари – балканські та малоазійські греки, при посередництві греків Північного Причорномор'я. Тому цілком вірогідним є те, що перси були зацікавлені у встановленні контролю над цією торговельною системою. Важливим видається і той факт, що в основі експорту з Північного Понту лежали різноманітні продукти харчування, від яких гостро залежала материкова Греція. Аналіз зернового потенціалу грецьких держав Північного Причорномор'я показав, що майже кожне велике місто могло експортувати значну кількість зерна. Втім, все ж найбільшим потенціалом володів Кіммерійський Боспор, який мав особливо важливу роль у постачанні хліба до Афінської держави, яка досить рано почала активно перейматися укріпленням власних позицій у торгівлі з Північним Причорномор'ям. Афіни намагалися встановити власний контроль

над містами Босфорської протоки, а також активно протидіяли персам у цьому стратегічно важливому районі. В такий спосіб, у цьому контексті ми пропонуємо два погляди на проблему персидських інтересів в регіоні Північного Причорномор'я. По-перше, це погляд крізь призму греко-персидського протистояння: перси активно намагалися відрізати материкову Грецію від життєво важливих джерел продовольства з метою її ослаблення та знекровлення. Навіть якщо взяти до уваги той факт, що закрити шлях для торговельних кораблів з Чорного моря можна була всього лише за допомогою перекриття Босфорської протоки, то безпосередній контроль над джерелами продовольства усе одно лишався важливим, особливо після того, як греки поновлюють контроль над протокою. По-друге, це бажання персів бажали розширити базу сільськогосподарських ресурсів своєї імперії за допомогою Північного Причорномор'я. Хоча й Ахеменіди контролювали Малу Азію та регіон «Родючого півмісяця» за допомогою закону спадаючої віддачі нам вдалося виявити, що їхній потенціал поступово зменшувався і тому Персидській імперії було вигідніше збільшити свою ресурсну базу за допомогою розширення територій.

Докладно дослідивши військово-стратегічне розташування Північного Причорномор'я ми звернули увагу на проживання у цьому регіоні різних кочових народів, насамперед – скіфів. Скіфи становили значну загрозу для західних районів Персидської держави. Були відомі випадки, коли персидські царі здійснювали превентивні удари по кочовиками задля їх замирення та оволодіння їхніми військовими ресурсами. Отже, доволі вірогідним є те, що перси, проникаючи до Північного Причорномор'я, намагалися убезпечити власні території від набігів або через повне підкорення кочовиків, або шляхом створення на території Північного Причорномор'я своєрідної буферної зони, яка б відділяла Персію від потенційного агресора. Тут ми знову звернули увагу на особливе значення Кіммерійського Боспору, оскільки той знаходився в безпосередній близькості від територій проживання скіфів, а також

мав достатньо вигідне розташування, завдяки чому міг бути використаний у якості потужного плацдарму для вторгнення у Скіфію.

Ще одним важливим фактором, який міг зацікавити Персидських царів були військові ресурси еллінів Північного Причорномор'я. Нам вдалося з'ясувати, що греки цього регіону використовували звичну для материкової Греції військову організацію, тактику та військові підрозділи. Найбільш привабливими військовими ресурсами тут був грецький флот та важкоозброєні піхотинці (гопліти). Оскільки для персів використання флоту інших народів було достатньо звичною справою, вони могли намагатися встановити контроль над флотами державних утворень Північного Причорномор'я. Крім цього, у ході порівняння грецької та персидської піхоти нам вдалося з'ясувати, що остання достатньо суттєво поступалася еллінським аналогом як в плані організації та тактики, так і в плані озброєння. Піхота була найбільш слабкою ланкою персидського війська. Саме через це персидські царі могли намагатися вирішити цю проблему за рахунок оволодіння піхотними підрозділами греків Північного Причорномор'я.

1.2. Ідеологічне обґрунтування експансії

У контексті проникнення Персидської імперії до Північного Причорномор'я варто докладно розглянути як ідеологічні чинники вплинули на формування причин цього проникнення. Крім цього, ми повинні з'ясувати те, як офіційна ідеологія могла обґрунтувати необхідність розширення персидського впливу.

Персія досліджуваного періоду являла собою вкрай обширну територіальну державу, яку дуже часто називають першою «світовою імперією» стародавнього світу. Кожна імперія певний набір характерних риси, які у тому числі визначають її зовнішню політику так обґрунтовують необхідність розширення територій. Н. І. Грачев у своїй науковій статті достатньо вдало наводить основні риси імперії¹. Так, «імперія», перш за все є утворенням, яке

¹ Грачев Н. И. Империя как форма государства... .С. 19.

містить у собі всі елементи держави: територію, над якою здійснюється суверенітет; верховною владою, що керує цим утворенням; державним апаратом; правовою системою; казною; складною територіальною структурою. Імперія, за Грачовим, обов'язково є державно-територіальною формою локальної цивілізації, тобто являє собою певну спільність народів, що займають певний географічний ареал і існують у межах однієї організації побуту, єдиних соціокультурних установок. Іншою важлива характеристика імперії – це велика територія, оскільки, на думку дослідника, просторова величина є невід'ємною частиною ідеї та практичної організації імперії, а міфологічний концепт імперії представляє її у якості сакральної світової держави. Крім цього, територіальний простір імперії є неоднорідним як за етно-культурними, так і за соціально-економічними характеристиками. Так, імперія може включати у себе регіони з різним статусом та з різним рівнем політичної залежності. Імперія існує завдяки так званому імперському універсалізму, який формує в середині неї вертикально-горизонтальні зв'язки. Ще однією характерною рисою дослідник називає перетворення суверенного імперського центру на автономну одиницю з особливим домінуючим статусом у структурі реалізації імперської влади. Останньою, але вкрай важливою рисою є ідеократичність. Імперія завжди має власний набір базових цінностей та переконань, ідею, яка утримує імперію. Ще одну доволі спірну, але у той самий час цікаву особливість імперії виокремлюють сучасні дослідники М. Хардт та А. Негрі. Вони називають імперію своєрідним децентрованим та детериторіалізованим апаратом управління, тобто таким, що не має чітко визначеного центру та прив'язки до чітко визначеної території¹. Але при цьому імперія все одно поступово включає у себе глобальний простір через відкриті кордони, що розширюються².

На нашу думку ряд наведених вище визначень достатньо повно характеризує Персидську державу часів династії Ахеменідів. Особливу увагу необхідно звернути на риси, які повинні були прямо формувати зовнішню

¹ Хардт М., Негрі А. Империя. Москва: Праксис, 2004. С. 12.

² Там само. С. 12.

політику Персидської імперії, обґрунтовувати її експансіонізм та визначати способи утримання контролю над величезними територіями. До таких рис, на нашу думку, належить фактор просторової величини, який, як ми вже зазначали, формує образ імперії-світової держави. Цей ідеологічний конструкт накладається на чисто прагматичні цілі з розширення ресурсної бази імперії за рахунок приєднання нових територій. Другий важливий фактор – імперський універсалізм, саме він дозволяє імперії утримувати у собі різноманітні території, населені великою кількістю різних народів. Третій чинник – це ідеократичність. Безпосередньо ахеменідську імперську ідеологію необхідно розглянути окремо.

В цілому, аналізуючи зміст персидських написів, можна констатувати, що у центрі Ахеменідської імперської ідеології стояли два центральних персонажа – бог Ахурамазда та персидський цар¹. По-суті, влада персидському царю дарувалася саме Ахурамаздою, цар був своєрідним провідником його волі. Вище за царя у світі був тільки бог Ахурамазда. Цікаво, що Ахурамазда, як один з ключових персонажів ахеменідського ідеологічного наративу з'являється при правлінні Дарія I. Вочевидь, це пов'язано з посиленням ролі маздеїзму (зороастризму) у суспільному житті, поступово він набуває статусу «державної релігії». Більш докладно про релігійний фактор в імперській ідеології Персидської імперії буде сказано пізніше.

Імперська ідеологія Ахеменідів формувалася під впливом ідеологій великих імперій минулого, особливий відбиток на Персидську імперію наклала імперська ідеологія Ассирії². Задля легітимації власної влади вони намагалися обґрунтувати свою правонаступність з визначними правителями минувшини. Подібну спробу знайти правонаступність ми можемо спостерігати у тексті «Циліндру Кіра». Так, у цьому документі Кір II називає Ассирійського царя Ашшурбанапала (668-629 рр. до н. е.) своїм попередником³. Ще одним важливим ідеологічним конструктом, який Ахеменіди запозичили у більш давніх імперій –

¹ Бехистунская надпись Дария I; Надпись Дария у Суэцкого канала; Пределы империи; Дарий I о Персидской державе; Дарий I о самом себе; Ксеркс о своём воцарении // История Древнего Востока... .С. 390; 401; 402; 403.

² Дандамаев М. А. Имперская идеология... .С. 51.

³ Цилиндр Кира // История Древнего Востока... .С. 387.

це ідея своєрідне панування над усім світом. Кір II у різних документах іменує себе «царем чотирьох сторін світу»¹, «царем Всесвіту»². Цікаві слова можна віднайти в одному з написів з Ура, в якому Кір II називає себе «царем Всесвіту, царем країни Аншан»³. Примітним у цьому фрагменті є те, що одразу після «титулу» царя Всесвіту слідує «титул» царя Аншану, тобто області, з якої, найбільш вірогідно, і походила династія Ахеменідів та етнічне ядро їхньої імперії. Це означає, що Ахеменіди певним чином слідували принципу, за яким імперія повинна була формуватися на основі певного територіального ядра. Позиціонування себе як володаря Всесвіту ми знаходимо у написах й інших персидських царів. Передовсім, можна згадати написи Дарія I, який іменує себе царем землі «великої» та такої, що «далеко сягає»⁴ чи Ксеркса, який говорить наступне: «...Дарій, мій батько, після себе мене зробив найвеличнішим»⁵. Дослідники називають це принципом універсалізму⁶, коли персидський цар позиціонує себе володарем усього світу, а свою імперію світовою. Говорячи про імперський універсалізм Ахеменідів, слід відзначити, що їхня імперська ідеологія не передбачала встановлення на території всієї імперії абсолютно уніфікованої системи управління та рівного для всіх регіонів ступеня залежності від імперського центру. При формуванні своєрідного *pax persica* Ахеменіди вдавалися до досить гнучких способів управління і часто використовували політичні устрої підкорених народів. Це яскраво ілюструється тим фактом, що після Іонійського повстання Дарій I дозволив впровадити демократичний устрій на рівні грецьких міст Малої Азії⁷. Тобто Ахеменідам цілком було достатньо простого визнання зверхності персидського монарха над тим чи іншим регіоном без якогось суттєвого втручання у культуру підкореної території⁸ чи вимог підпорядкування імперії основних сфер життя. В такий спосіб, експансія Персії

¹ Цилиндр Кира // История Древнего Востока... .С. 386.

² Цилиндр Кира // Там само. С. 387.

³ Надпись Кира из Ура // Там само. С. 388.

⁴ Дарий о Персидской державе // Там само. С. 402.

⁵ Ксеркс о своём воцарении // Там само. С. 403.

⁶ Рунг Э. В. Имперская идея... .С. 132.

⁷ Olmstead A. T. Oriental Imperialism... .P. 760.

⁸ Brosius M. Pax Persica... .P. 33.

до Північного Причорномор'я могла ідеологічно обґрунтовуватися саме за допомогою наведеного вище принципу універсалізму, оскільки згідно з ним персидський цар не просто міг, а, вочевидь, був повинен правити над усіма існуючими землями.

Іншою складовою ахеменідської імперської ідеології було позиціонування своєї імперії як такої, що простирається від моря до моря, своєрідний сакральний символізм «підкорення» води. Цей елемент також було запозичено з більш ранньої традиції, яка своїм корінням сягає ще у часи Саргона Аккадського¹. Подібне позиціонування Персидської імперії уперше фіксується знову ж таки в написах Кіра II, який говорить, що зміг підкорити свої волі усіх царів Всесвіту «від Верхнього до Нижнього моря»². Очевидно, це також пов'язано з тодішніми уявленнями про світ, який, на думку людей тих часів, з усіх боків оточувався водою³. Досить вірогідно, що через обмежені уявлення про розміри планети Ахеменіди дійсно уявляли свою імперію як таку, що контролює майже увесь світ⁴. Відзначимо, що тут помітно послідовне накладання складових імперської ідеології одна на одну. Так, принцип універсалізму є співставним з підкоренням морів. Далі варто оговорити той факт, що «вода» була одним з двох головних символів висловлення покори персидському царю⁵. Надання «землі та води» іранському монарху свідчило про добровільний перехід тієї чи іншої території під владу Персидської імперії⁶. Скоріш за все сакральність «землі та води» пов'язана з зороастрійською традицією, де вони належали до чотирьох священних природних стихій⁷. Сакральне значення «підкорення» водяної стихії знаходило прямо відображення у діяльності персидських царів. Це не тільки події пов'язані з військовими походами, але й спорудженням масштабних

¹ Haubold J. The Achaemenid empire... .P. 5-6.

² Цилиндр Кіра // История Древнего Востока... .С. 387.

³ Рунг Э. В. Имперская идея... .С. 130.

⁴ Haubold J. The Achaemenid... .P. 4.

⁵ Рунг Э. В. Дипломатическое выражение персидского империализма: обычай требования земли и воды и позиция греков // МНЕМОН. 2007. Вып. 6. С. 42.

⁶ Рунг Э. В. Греция и Ахеменидская держава: История дипломатических отношений в VI-IV вв. до н. э. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2008. С. 73.

⁷ Там само. С. 70.

інфраструктурних об'єктів¹. Так, у написі про спорудження каналу від Нілу до Червоного моря якби підкреслюється важливість цієї споруди з точки зору «приборкання» води «волею царя»². Серед іншого можна згадати з якою ретельністю та пафосом підходили персидські царі до спорудження понтонних мостів, якими їхня армія долала значні водяні перепони. Цікаві епізоди можна знайти у Геродота, який описує процес переправи персидського війська через Фракійський Боспор під час походу до Скіфії. Якщо вірити словам давнього автора, Дарій I під час спорудження мосту через протоку спостерігав за Чорним морем і по завершенню будівництва наказав звести на обох берегах мармурові стовпи, які б засвідчували факт переправи чисельного війська³. Ще більш цікавий епізод пов'язаний з сином Дарія I – Ксерксом, який наказав звести аналогічну споруду, але вже для вторгнення до Еллади. На завершальному етапі робіт міст було зруйновано сильною бурею, після чого Ксеркс наказав «покарати» море ударами хлестів, а також занурити у відкрите море кайдани⁴. Ці епізоди яскраво свідчать про те наскільки важливим для Ахеменідів був факт підпорядкування водяної стихії, оскільки вони дійсно вважали, що монарх може/повинен підкорити своїй волі море. Тут ми також хочемо підкреслити деякі важливі, на нашу думку, аспекти Скіфського походу Дарія I. Так, при переправі через Дунай персидський цар з початку наказав зруйнувати щойно побудований міст⁵. Можливо, це означає, що Дарій не збирався повертатися до Персії тим самим шляхом і, ймовірно, бажав повністю обігнути Чорне та Азовське моря, повернувшись до Персії через Кавказ. Даному аспекту ще буде приділено увагу при розгляді безпосередньо Скіфського походу, але вже в дещо іншому контексті. Тут же ми стверджуємо, що подібні дії Дарія I були обумовлені знову ж таки сакральним значенням приборкання морської стихії. Обігнувши моря, персидський цар, в такий спосіб, перетворив їх на «внутрішні озера» Персидської

¹ Haubold J. The Achaemenid... .P. 7.

² Надпись Дария у Суэцкого канала // История Древнего Востока... .С. 401.

³ Геродот. История. IV, 85; 87.

⁴ Геродот. История. VII, 34; 35.

⁵ Геродот. История. IV, 97.

імперії та продемонстрував би свою могутність шляхом приборкання водяної стихії. Наша теза частково підтверджується повідомленням того ж Геродота про те, що персидським військам, які переслідували відступаючих скіфів вздовж Азовського моря, вдалося перетнути сучасний Дон¹.

При дослідженні ідеологічного обґрунтування персидської експансії на територію Північного Причорномор'я ми також обов'язково повинні звернути увагу на геоідеологічний фактор. Геоідеологія, використовуючи геополітичний дуалізм «суходолу» та «моря», акцентує увагу на двох ідеологічних протилежностях устрою телурократичних та таласократичних держав². Якщо дивитися на персидське проникнення у регіон Північного Понту крізь призму греко-персидського протистояння, то можна легко побачити тут фундаментальну для геополітики бінарність «Суходіл-Море». Зрозуміло, що «суходіл» у цьому випадку представляє Персидська держава, тоді як «море» - грецькі міста Північного Причорномор'я. Протистояння між цими двома типами держав обумовлюється фундаментальними розбіжностями їхнього суспільно-суспільно-політичного устрою. Певною мірою, це можна назвати протистоянням індивідуалістського та колективістського начал, зіткненням «західного» та «східного» способів життя. Якщо у центрі грецької культури стояла людина, яка була найвищою цінністю³, то для персів, як і для майже всіх східних цивілізацій, був характерний феномен «поголівного рабства», коли окремих індивідів втрачався у колективі і усі люди були безправними перед обличчям правителя⁴. В такий спосіб, фактор дихотомії таласократичного та телурократичного устрою міг відіграти можливо не першочергову, але доволі помітну роль в ідеологічному обґрунтуванні ахеменідського проникнення до Північного Понту.

Також у даному контексті ми хочемо висунути ще одну невелику гіпотезу стосовно ідеологічного підґрунтя персидської експансії. Вона стосується можливого розташування прабатьківщини арійських племен в районі

¹ Геродот. История. IV, 122.

² Абуздарков Р. А. Геоидеологический подход... С. 58.

³ Ручинская О. А. Культура и общество... С. 32-33.

⁴ Васильев Л. С. Цивилизации Востока: специфика, тенденции, перспективы // Цивилизации. 1995. Вып. 3. С. 142.

причорноморських степів. Загалом, походження персидських племен від племен арійів є достатньо відомим фактом. Цікаво те, що одна з найбільш обґрунтованих гіпотез походження арійських племен прив'язує їх до території між ріками Дністер та Урал, так звана степова гіпотеза¹. Наша ж гіпотеза полягає у тому, що одним з ідеологічних чинників, які спонукали персів розповсюджувати свій вплив на територію Північного Причорномор'я, було прагнення своєрідного «повернення» «прабатьківщини» арійів. Якщо ми розглянемо один з написів Дарія I межі Персидської держави, то віднайдемо там цікаве речення: «...Я... арієць з арійського роду»². З цього пасажу слідує, що персидські царі все ж таки мислили себе як нащадки арійів, але важко сказати, чи могли вони взагалі якимось чином знати звідки почалося розселення арійських племен. Тут варто розглянути ще одне джерело – Авесту. У «Географічній поемі» ми віднаходимо опис земель, які по чергово створювалися Ахурамаздою. У самому початку мова йде про «Арійський простір», який тут називають «найкращою з усіх земель»³. Вочевидь, це є згадкою про арійську прабатьківщину. Загалом же, послідовний опис земель у «Географічній поемі» схожий на перелічення різних областей з півночі на південь, чи з заходу на схід⁴. Можливо, воно ілюструє поступове переміщення та розселення арійських племен. В такий спосіб, перси, по перше, мали мислити себе у якості арійців і, по друге, мати певні уявлення про територію першопочаткового розселення арійських племен, яка, цілком вірогідно, розміщувалася поруч з Причорноморським регіоном. Ці факти могли бути певним чином пов'язані з персидським проникненням до Північного Понту. Втім, ми вимушені констатувати, що довести цю гіпотезу на даному етапі доволі складно і вона потребує значного доопрацювання та пошуків додаткових доказів.

Отже, ми з'ясували, що ідеологічний фактор відіграв доволі важливу роль у персидській експансії до Північного Причорномор'я. Так, перш за все, ми

¹ Вигасин А. А. Арии // Большая российская энциклопедия. URL: https://bigenc.ru/world_history/text/1828144 (дата звернення: 08.05.2021).

² Дарий I о Персидской державе // История Древнего Востока... .С. 401.

³ Авеста. Фрагмент 1. 1-2.

⁴ Авеста. Фрагмент 1. 1-19.

визначали характерні риси державного утворення імперського типу, які прямо впливають та формують їхню зовнішню політику. До таких рис ми віднесли, перш за все, фактор просторової величини, який формував образ імперії-світової держави; фактори імперського універсалізму формували здатність імперії утримувати у собі велику кількість різноманітних територій; тоді як ідеократичний чинник визначав набір базових імперських цінностей та переконань, довкола яких вона будувалася. Усі ці риси доволі є гарною ілюстрацією для Персидської імперії. Також нами було виявлено, що імперська ідеологія Ахеменідів часто запозичувала ідеологічні конструкти імперій минувшини. Це, перш за все, принцип універсалізму, згідно з яким персидський цар позиціонувався у якості володаря Всесвіту, монархом, який мав право/був повинен керувати усіма землями. Іншою складовою імперської ідеології було своєрідне сакральне значення «підкорення/приборкання» монархом водяної стихії, яке знайшло прямо відображення у діях персидських царів як під час військових походів, так і при спорудженні інфраструктурних об'єктів. Принцип універсалізму та фактор «підкорення» води повинні були стати суттєвим чинником у персидському проникненні до Північного Причорномор'я, оскільки, згідно з першим персидський цар мав розповсюджувати свою владу на усі землі, а згідно з другим міг прагнути підкорити Чорне та Азовське море, перетворивши їх на «внутрішні озера» Персидської держави. Окремо ми виділили геоідеологічний фактор, який пов'язаний з геополітичною бінарністю «Суходіл-Море». Ахеменідське вторгнення з точки зору греко-персидського протистояння виглядає як протистояння двох абсолютно різних суспільних устроїв, обумовлених дихотомією телурократії та таласократії. З одного боку, ми маємо Персію, з характерними для цивілізацій сходу колективізмом та безправністю індивіда перед обличчям правителя, а з іншого – грецькі міста Північного Причорномор'я, в культурі яких індивід був найвищою цінністю. Окремо ми запропонували одну достатньо спірну гіпотезу, згідно з якою ідеологічним обґрунтуванням персидської експансії до Північного Понту було прагнення

«повернути» прабатьківщину арійських племен, від яких безпосередньо походили перси.

1.3. Військові акції Персидської імперії на території Північного Причорномор'я

Військові акції Персії у регіоні Північного Понту виступають надважливою подією у контексті досліджуваної проблеми, оскільки під час цих акцій перси могли встановити контроль над певними районами Північного Причорномор'я, що стало найбільш потужним провідником персидського впливу у цьому регіоні.

Найбільш масштабною військовою акцією Ахеменідів у Північному Понті став Скіфський похід Дарія I. Зараз необхідно докладно розглянути події, які безпосередньо передували Скіфському походу і можливо були певною підготовкою до нього. Мова йде про морську експедицію кападокійського сатрапа Аріарамна. Основною проблемою у вивченні цієї військової акції є те, що наші свідчення про неї доволі обмежені. Так, вона згадується лише в одному наративному джерелі – «Персиці» Ктесія.¹ Через це реальність експедиції іноді ставиться під сумнів². Однак, існують ще й непрямі докази того, що морський рейд Аріарамна все ж таки мав місце. На сьогоднішній день у Центральній Турції відкрито гробницю, у якій було знайдено зображення сцени перської перемоги над скіфами.³ Досить вірогідним є те, що ця гробниця належала одному з високопоставлених учасників експедиції Аріарамна, чи самому сатрапу Кападокії, а його перемога у Північному Причорномор'ї в такий спосіб була увіковічена⁴. Отже, згідно з розповіддю Ктесія, сатрап Кападокії Аріарамна здійснив морський похід до Скіфії за наказом Дарія I. При цьому у експедиції було задіяно від 30 до 50 кораблів.⁵ Подібні дії з боку Персії можна вважати

¹ Ctesias, Persian History. XII-XIII, 20 // Jones L. L., Robson J. Ctesias history of Persia. London; New-York: Routledge classical translations. P. 181

² Струве В. В. Дарий I и скифы Причерноморья // ВДИ. 1949. №4. С. 16

³ Summerer L. Picturing Persian Victory: The Painted Battle Scene... .P. 24-25

⁴ Яценко С. А. Северное Причерноморье и Ахемениды: некоторые аспекты взаимоотношений // Боспорский феномен: население, языки, контакты. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2011. С. 111

⁵ Ctesias. Persian History. XII-XIII, 20.

своєрідною розвідкою боєм перед вторгненням основних сил або морською частиною Скіфського походу, на меті якої було прокладання ліній постачання та підготовка плацдарму. Якщо припустити, що загін складався з найбільш розповсюджених на той час трієр, які вміщали близько 200 чоловік¹, то вийде, що у нападі брали участь приблизно 6 тисяч гребців та воїнів. Такої чисельності достатньо для взяття під контроль прибережних районів. Експедицію Аріарамна датують 519 р. до н. е.² Ми припускаємо, що під час цієї експедиції було здійснено вторгнення на територію Кіммерійського Боспору³. Ми вже звертали увагу на той факт, що єдиний морський шлях до Скіфії пролягав саме через Боспор Кіммерійський, оскільки у цей період скіфські номади були сконцентровані у степах Північного Кавказу, поблизу Кубані⁴. Через це кораблі Аріарамни, рухаючись до Скіфії, обов'язково мали пройти крізь територію Кіммерійського Боспору. Теза про персидське вторгнення на цю територію під час означеної експедиції може бути підтверджена результатами археологічних розкопок у Патреї (південь Таманського півострова, оскільки у нижньому шарі було знайдено сліди руйнувань, які хронологічно співпадають з рейдом сатрапа Кападокії⁵. Окрім цього, сліди руйнування присутні і на інших пам'ятниках, що відносяться до періоду кінця VI – першої половини V ст. до н.е., сліди пожежі було знайдено на семи поселеннях Кіммерійського Боспору (Карта 2), а в Фанагорії, у шарі пожежі навіть було знайдено зброю⁶. Наявність подібних руйнувань та знахідок зброї безумовно свідчать про те, що в означений період на цій території відбувалися військові зіткнення, які традиційно пов'язують з нападами з боку скіфів⁷. Однак, доволі вірогідно, що вони пов'язані не з скіфами, а з експедицією Аріарамна, або вже з самим походом Дарія I. Тут ми повертаємося до вже згадуваного повідомлення Геродота про те, що персидська

¹ Черненко Е. В. Скифо-персидская война... .С. 20

² Nieling J. Persian Imperial Policy... .P. 127

³ Кошеленко Г. А. Об одном свидетельстве Диодора... .С. 139

⁴ Tsetskhladze G. R. The most marvelous... .P. 470

⁵ Петерс Б. Г. Исследования нижнего слоя Патрея // URL: <http://annales.info/life/small/piag.htm#7302> (Дата звернення: 01.11.2020).

⁶ Толстиков В.П. К проблеме образования Боспорского государства (Опыт реконструкции военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI — первой половине V в. до н. э.) // ВДИ. 1984. №3. С. 26-30

⁷ Завойкин А. А. Ахемениды и Боспор: (историографический аспект проблемы) // ПИФК. 2015. №1. С. 243

армія переслідувала скіфів вздовж Меотідського озера і навіть досягла Танаїсу¹. Цей сюжет частково підтверджує нашу думку стосовно походу каппадокійського сатрапа. Така інтерпретація руйнувань здається нам більш вірогідною хоча б тому, що археологічні дані хронологічно накладаються на свідчення письмових джерел.

Тепер поговоримо безпосередньо про сам Скіфський похід. Ця військова експедиція, вірогідніше за все, відбулася у 512 році до н. е., про це свідчить грецька хроніка *Tabula Capitolina*² – єдине джерело, яке датує цей похід. Згідно з розповіддю Геродота Дарій I для переправи свого війська наказав звести величезний міст через Босфорську протоку, а потім через Дунай³.

В ході експедиції персам вдалося подолати доволі велику відстань, ми вже згадували про те, що за даними Геродота персидське військо дійшло до ріки Оари (р. Корсак⁴ на території сучасної Запорізької області), а його авангард дістався Танаїсу. Після цього ресурси наступаючої армії було вичерпано і вона більше не могла переслідувати скіфів, після чого Дарій розвернув війська назад у бік Дунаю⁵. За підрахунками академіка Б. О. Рыбакова перси долали близько 30 кілометрів на день⁶, з цього випливає, що на момент підходу до ріки Оари перси знаходилися в поході близько місяця. Тут постає питання про те, в який саме спосіб можна було постачати продовольство такій великій армії на таку велику відстань. Персія мала централізовану систему армійського постачання⁷. Для забезпечення потреб війська під час походу використовувалися обози та вантажні кораблі⁸. Оцінюючи розміри військ Дарія I ми спираємося на дані, згідно з якими демографічні ресурси імперії дозволяли зібрати військо не більше за 150 тис. воїнів⁹, враховуючи те, що велика частина війська була потрібна в

¹ Геродот. История. IV, 122.

² Черненко Е. В. Скифо-персидская война... .С. 8.

³ Геродот. История. IV, 87; Геродот. История. IV, 89.

⁴ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия... .С. 177.

⁵ Геродот. История. IV, 134; 135.

⁶ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия... .С. 174.

⁷ Черненко Е. В. Скифо-персидская... .С. 35.

⁸ Геродот. История. VII, 184.

⁹ Farrokh K. Shadows in the desert... .P. 58.

середині імперії для її захисту та підтримання порядку ми припускаємо, що чисельність персидських військ під час походу сягала близько 100 тисяч осіб. Геродот, описуючи щоденний раціон персидського воїна говорить, що він складався з 1 хеника пшениці – тобто приблизно 1 літр.¹ Є доволі очевидним, що забезпечити таку велику армію продовольством сухопутними шляхами було просто не можливо, а якщо врахувати те, що скіфи використовували тактику випаленої землі² перси повинні були шукати альтернативні шляхи постачання продовольства. Грецькі міста Північного Причорномор'я могли стати доволі вдалим джерелами постачання продуктів харчування як морем, так і суходолом, оскільки у більшості випадків мали придатні для розміщення кораблів бухти. Вірогідно, що наступаючи через Північне Причорномор'я перси могли оволодіти деякими грецькими містами. Особливої уваги знову заслуговує Кіммерійський Боспор, оскільки його розташування дозволяло розгорнути тут лінії постачання продовольства морським шляхом.

Традиційно вважається, що Скіфський похід завершився для Персії повною поразкою, оскільки досягти вирішальної перемоги персам так і не вдалося і врешті, вони були вимушені відступати. Водночас, результати Скіфського походу можуть бути не настільки однозначними. Так, в одному з написів Дарія I у числі підкорених народів згадуються «Саки, що за морем»³, вочевидь тут маються на увазі причорноморські скіфи. У сучасній історіографії все частіше підіймається питання про підкорення Ахеменідами Кіммерійського Боспору. На користь цієї ідеї наводиться розповідь з твору Діодора Сицилійського «Історична бібліотека». Суть полягає у тому, що при описі подій на Боспорі у 438/437 рр. до н.е. автор відносить регіон до Азії, а вже в подальшому – ні. Виходячи з аналізу твору Діодора Сицилійського, Г. А. Кошеленко робить висновок, що під Азією античний автор завжди розуміє Персидську імперію, а це означає, що як мінімум у середині третьої чверті V ст.

¹ Геродот. История. VII, 187.

² Геродот. История. IV, 120.

³ Дарий о Персидской державе // История Древнего Востока... С. 401-402.

до н. е. Кіммерійський Боспор знаходився у складі Імперії Ахеменідів¹. Крім цього, ще однією непрямою вказівкою на підкорення Боспора Ахеменідами є одна з розповідей Ктесія Кнідського, яка зберіглася лише у переказі Діодора Сицилійського. Тут Ктесій розповідає про походи асирійського царя Нінуса, який зумів підкорити племена, що живуть на узбережжі Чорного моря аж до Танаїса². Припускають, що у своїй розповіді Ктесій насправді описував діяльність Дарія I і з цього робиться висновок, що боспорський регіон було включено до складу Персидської імперії.³

Проблема попередніх двох аргументів полягає у тому, що вони ґрунтуються на доволі своєрідній інтерпретації історичних джерел. Подібне трактування джерел стикається з жорсткою критикою⁴. Деякі дослідники думають, що похід Аріарамни на Кіммерійський Боспор підтверджується все тією ж хронікою – *Tabula Capitolina*, де вказується, що Дарій I у 512 р. перейшов Кіммерійський Боспор, а оскільки Геродот чітко вказує на те, що вторгнення персів відбувалося через Фракійський Боспор, припускають, що у хроніці згадується експедиція сатрапа Кападокії. Подібна інтерпретація джерел виглядає досить спекулятивною. Не слід забувати, що *Tabula Capitolina* відноситься до 15 р. н. е. і тому ті хто її уклали могли легко переплутати Кіммерійський та Фракійський Боспор. Версія про те, що Боспор було включено до складу Держави Ахеменідів ще Кіром II⁵ видається нам повністю необґрунтованою, оскільки ніяких реальних доказів цього немає. Найбільш послідовним критиком ідеї підкорення Кіммерійського Боспору персам виступає Є. А. Молев⁶. Він критикує цю концепцію спираючись передовсім на дані Геродота⁷, де вказується, що влада персів не розповсюджується на народи, які проживають за Кавказом⁸.

¹ Кошеленко Г. А. Об одном свидетельстве Диодора... .С. 130-141.

² Ctesias. *Persian History*. F1b, 2.1-3.

³ Tsetskhladze G. R. *The most marvelous...* .Р. 472-473.

⁴ Молев Е. А. Диодор как источник о подчинении Боспора Ахеменидам. URL: <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/2001-03/molev.htm> (дата звернення: 09.05.2021).

⁵ Яйленко В. П. Тысячелетний боспорский рейх... .С. 11.

⁶ Молев Е. А. К вопросу о вероятности подчинения... С. 24-25; Молев Е. А. О возможности персидского... С. 32-33.

⁷ Геродот. *История* III, 197.

⁸ Молев Е. А. Геродот о владениях персов... .С. 193-194.

Однак, йому заперечує Д. Ніллінг, вказуючи на те, що повідомлення Геродота варто сприймати у часовому сенсі, тобто на момент написання «Історії» (40-ві рр. V ст. до н. е.¹) землі за Кавказом не знаходилися у складі Персидської імперії². Д. Ніллінг йде далі і говорить про те, що це свідчення Геродота навпаки підтверджує, що раніше території за Кавказом належали персидській монархії.³ Подібна інтерпретація не є безспірною, але вона заслуговує на увагу.

В результаті нещодавніх розкопок в Фанагорії у істориків з'явився новий, достатньо вагомий доказ на користь політичної залежності Кіммерійського Боспору від Ахеменідської імперії. Під час археологічних досліджень 2016 р. у Фанагорії було знайдено уламок мармурової плити з давньоперсидським написом⁴. Товщина мармурової плити свідчить про те, що це була монументальна стела з білінгвчним написом.⁵ Вкрай примітним фактом також є те, що до цього Ахеменідські написи знаходили винятково у межах Персидської імперії і тільки у містах, які були резиденціями великих царів.⁶ Розмір напису свідчить про його характер – скоріш за все, це був один з пропагандистських текстів⁷, які розповсюджували Ахеменіди у різні кутки своєї держави. Одразу після знаходження напису у дослідників зв'явилися різноманітні інтерпретації знахідки. З огляду на те, що уламок зберіг ім'я Дарія у родовому відмінку, видавці віднесли цей напис до періоду правління його сина Ксеркса⁸. Звідси робиться припущення про те, що Ксеркс здійснював військову експедицію у боспорський регіон.⁹ Інші дослідники схильні відносити написи до періоду правління Дарія I, ототожнюючи її з написом, який згадується Геродотом у контексті переправи персидського війська через Фракійський Боспор.¹⁰

¹ Лурье С. Я. Геродот. Москва; Ленинград: Наука, 1947. С. 19.

² Nieling J. Persian Imperial Policy... P. 132-133.

³ Там само. Р. 133.

⁴ Кузнецов В. Д., Никитин А. Б. Древнеперсидская надпись из Фанагории // МАИФ. 2018. Вып. 3. С. 154.

⁵ Там само. С. 158.

⁶ Там само. С. 158.

⁷ Рунг Э. В., Габелко О. Л. Скифский поход Дария I и древнеперсидская надпись из Фанагории // ВДИ. 2018. №4. С. 849.

⁸ Кузнецов В. Д., Никитин А. Б. Древнеперсидская надпись... С. 158.

⁹ Кузнецов В. Д. Боспор Киммерийский в 5 в. до н. э. (древнеперсидская надпись из Фанагории // МАИФ. 2018. Вып. 3. С. 179.

¹⁰ Рунг Э. В., Габелко О. Л. Скифский поход Дария I... С. 861-862.

Питання приналежності напису вкрай складне і навряд чи буде вирішено остаточно, оскільки більша частина тексту виявилася знищеною. Втім, ототожнення фанагорійського напису з тим, про який розповідає Геродот навряд чи можна назвати обґрунтованим. Оскільки для того, щоб потрапити до Фанагорії вона мала подолати чималий і не дуже зрозуміло як подібне взагалі могло трапитися. Нам здається, що куди більш вірогідним є те, що напис було встановлено у Фанагорії в результаті персидської військової акції: це могла бути експедиція Аріарамна чи Скіфський похід Дарія I. Давайте більш докладно проаналізуємо зміст тексту, який зберігся на стелі. На нашу думку, ключовими у цьому тексті є згадка про Дарія, а також слова про те, що він перетнув море¹. Ми бачимо тут притаманний персидській імперській ідеології акцент на «підкоренні» моря. Ми думаємо, що ці слова варто інтерпретувати як свідство того, що в ході одного з походів Дарію I вдалося дістатися Кімерійського Боспору та встановити над ним політичний контроль. Сама наявність цього напису у регіоні підтверджує нашу тезу, оскільки царських написи, які були важливими інструментами персидської імперської політики та встановлювалися на підконтрольних територіях у якості символів влади персидського царя. Вочевидь, закріплення Ахеменідів на території Кімерійського Боспору сприяло посиленню персидського впливу на всій території Північного Причорномор'я.

Отже, військові акції Персидської імперії на території Північного Причорномор'я стали важливим інструментом поширення ахеменідського впливу на цю територію. Найбільш масштабною військовою операцією персів у Північному Понті став Скіфський похід Дарія I. Втім, йому передувала менш масштабна, але досить важлива експедиція кападокійського сатрапа Аріарамна, яка стала своєрідною розвідкою боєм перед масштабним вторгненням. Ми встановили, що під час цього походу персидські війська могли висадитися на території Кімерійського Боспору та встановити над ним контроль. Це твердження підтверджується археологічним матеріалом, який фіксує сліди

¹ Shavaredi E. An Inscription of Darius I from Phanagoria (DFa): Preliminary report of a work in progress // *Arta*. 2019. №5. P. 13.

бойових дій на території Кімерійського Боспору приблизно у той самий, коли мала відбуватися експедиція. В ході самого Скіфського походу персидська армія подолала дуже велику дистанцію і, вочевидь, зробила це завдяки морському постачанню армії з території грецьких міст Північного Причорномор'я, передовсім Кімерійського Боспору, який завдяки своєму географічному розташуванню міг використовуватися у якості своєрідного плацдарму.

Нам також вдалося дещо переглянути усталену точку зору на результати Скіфського походу. На протигагу усталеному погляду, згідно з яким Дарій I потерпів у Скіфії повну поразку, ми пропонуємо поглянути на проблему дещо по іншому. Так, одним з вірогідних результатів Скіфського походу стало остаточне закріплення ахеменідських позицій на території Кімерійського Боспору, що дозволило персам в подальшому посилити свій вплив у регіоні. Наше твердження підкріплюється непрямыми свідченнями античних авторів, але все ж таки більшою мірою знахідкою персидського напису на території Фанагорії. Нещодавно віднайдений у Фанагорії напис є частиною великої царської стели, за допомогою яких Ахеменіди поширювали державну пропаганду. Виходячи з залишків тексту, цей напис слід інтерпретувати як свідчення того, що Дарію в результаті одного з походів вдалося встановити контроль над Кімерійським Боспором. Сам же напис став своєрідним символом царської влади на цій території.

Загалом, у цьому розділі нам вдалося визначити, що Північне Причорномор'я мало досить вигідне географічне розташування та сприятливий для ведення сільського господарства клімат. Ряд мікрорегіонів Північного Понту мав достатньо придатні для вирощування зернових ґрунти. Саме географічне розташування регіону створювало великі можливості для розвитку торгівлі. Після грецької колонізації у Північному Причорномор'ї утворилася широка система міжнародної торгівлі, контроль над якою міг зацікавити Ахеменідських правителів. Основу експорту з Північного Понту складали різноманітні зернові, від яких залежала материкова Греція. Найбільшу

кількість продуктів харчування постав Кіммерійський Боспор. Ми змогли запропонувати подвійний погляд на персидські інтереси у цьому регіоні: з одного боку це позбавлення Греції важливого джерела продовольства, з метою послаблення її позицій у греко-персидському протистоянні, а з іншого боку – це бажання розширити ресурсну базу власної імперії за рахунок сільськогосподарських ресурсів регіону.

Аналіз військово-стратегічного розташування Північного Причорномор'я показує, що персидське проникнення до нього могло бути викликане бажанням ліквідувати загрозу з боку скіфських кочовиків, які проживали у регіоні, а також намаганням заволодіти їхніми військовими ресурсами. Тут Північний Понт міг бути використаний або у якості плацдарму для наступу на Скіфію, або у якості буферної зони, яка б відділила безпосередньо персидські території від скіфської загрози.

Окрему увагу ми приділили військовим ресурсам Північного Причорномор'я, так, місцеві греки мали у своєму розпорядженні потужну важку піхоту – гоплітів, які використовували передову на той час тактику – фалангу. Крім цього, ми відзначили, що перси, не маючи свого флоту, завжди використовували кораблі інших народів, а греки володіли достатньо потужними на той час кораблями. Провівши порівняльний аналіз персидської та грецької піхоти ми з'ясували, що піхотні підрозділи персів були порівняно слабкою ланкою персидського війська та значному поступалися у якості еллінським аналогом. Протягом свого існування Персидська імперія не раз проводила завоювання тих чи інших територій задля оволодіння їхніми військовими ресурсами, тому подібна практика цілком могла бути застосовано і у випадку з греками Північного Причорномор'я.

Далі ми докладно розглянули ідеологічний фактор у персидській експансії на територію Північного Причорномор'я. Визначивши основні риси імперії, ми зацентували увагу на тих, що прямо формували її зовнішню політику. Серед таких рис ми відзначили фактор просторової величини, який формував образ

імперії-світової держав; імперський універсалізм, який дозволяв імперії контролювати різні території, населені різними народами; також ми виокремили ідеократичний чинник – набір базових цінностей та уявлень, на яких трималася імперія. Проаналізувавши безпосередньо ахеменідську імперську ідеологію, ми виявили, що її основні лежало позиціонування власного монарха як володаря Всесвіту та сакральне значення «приборкання» водяної стихії. Ці складові імперської ідеології могли стати суттєвим обґрунтування персидського вторгнення до Північного Причорномор'я.

Окремо ми запропонували гіпотезу, згідно з якою проникнення персів у Північне Причорномор'я могло позиціонуватися у якості «повернення» прабатьківщини арійських племен. Проаналізувавши ряд джерел, ми виявили, що персидські еліти в цілому повинні були асоціювати себе з аріями та, вірогідно, уявляти, де розташовувалася першопочаткова територія розселення арійських племен.

Розділ 2. Прояви персидського впливу у Північному Причорномор'ї

Визначення проявів персидського впливу на території Північного Понту є важливою складовою дослідження, оскільки дозволить зрозуміти характер та ступінь проникнення персидського впливу на цій території.

2.1 Торговельні відносини та культурний вплив

Рівень втягнення регіону у торгівлю з Ахеменідською державою, а також ступінь культурного вплив дозволять нам певним чином виявити наскільки окремі області регіону залежали від Персидської імперії та як це змінювалося у часі.

Ми вже відзначали, що регіон Північного Причорномор'я має надзвичайно вигідне географічне розташування, яке дозволяє розвивати торговельні стосунки. У системі «міжнародної торгівлі», яка почала складатися тут ще з VII ст. до н. е. обов'язково мала бути задіяна Персидська імперія. Так, поглянувши на карту (див. карту 3) ми бачимо, що Ахеменідська держава контролює Фракію, увесь південний Понт та частину Східного Причорномор'я утворюючи поблизу Північного Причорномор'я своєрідний «напівкруг». Сам факт існування такої великої територіальної держави поруч з Північним Причорномор'ям не міг не вплинути на розвиток цього регіону¹. Навіть якщо не брати до уваги факти, які свідчать про політичне підкорення деяких районів Північного Причорномор'я Персидською державою, остання могла впливати на регіон шляхом «м'якої сили», оскільки мала надзвичайно потужний економічний потенціал та розвинуту культуру.

Розглядати торговельні відносини між Північним Причорномор'ям та Персидською імперією не так просто, оскільки ми не маємо у розпорядженні письмових джерел, які б її описували. Через це ми вимушені спиратися виключно на археологічні матеріали та іноді на факти внутрішньої історії грецьких держав Північного Причорномор'я. Браком письмових джерел також частково обумовлено неможливість підтвердити факт надходження товарів з Північного

¹ Виноградов Ю. А. Курган у села Баксы... .С. 521.

Причорномор'я на територію самої Персидської держави, оскільки основу експорту цього регіону, як ми вже зазначали, складала різноманітна сировина та продукти харчування. Втім, ми маємо значний матеріал археологічний, який підтверджує надходження персидських імпортів на територію Північного Понту. Нам здається, що розглядати персидську торгівлю з Північним Причорномор'ям буде доцільно у двох вимірах: перси-греки та перси-варвари, при можливому посередництві греків. Крім цього, ми пропонуємо розглядати культурний вплив Персії також у контексті торговельних стосунків, оскільки він, переважно позначався на місцевому ремісничому виробництві. Вплив ахеменідської культури на еліти Північного Причорномор'я буде розглянуто пізніше.

Про інтенсивність торговельних стосунків між Персидською імперією та Північним Понтом свідчить достатньо велика кількість персидських імпортів, які віднаходять у різних районах цього регіону. Першим варто відзначити срібний ритон¹ з протомою гірського козла (див. рисунок 4), який було знайдено у Семибратньому кургані, розташованому на території Таманського півострова. Його, ймовірно, було виготовлено або у першій половині, або у першій чверті V ст. до н. е. Ритони вважаються традиційними виробами іранського ремісничого мистецтва². Цей виріб відносять до безпосередньо ахеменідських імпортів, тобто таких, що були виготовлені на території Персидської держави. У Північному Причорномор'ї також віднаходять і своєрідні імітації ахеменідських виробів, це безумовно свідчить про значний вплив персидської культури та ремісничого мистецтва на цей регіон. До таких виробів відноситься срібний ритон з протомою барана, знайдений у кургані Куль-Оба³ (див. рис. 5), він має основні риси ахеменідського стилю з доповненням елементами стилю греко-скіфського – горизонтальними канелюрами. Його було виготовлено близько IV ст. до н. е. майстром, який явно був знайомий з виробами ахеменідської тореветики⁴. Крім цього, на території Північного Причорномор'я було знайдено велику кількість

¹ Власова Е. В. Семибратние курганы... .С. 128.

² Treister M. 'Achaemenid' and 'Achaemenid-inspired'... .P. 224.

³ Treister M. 'Achaemenid' and 'Achaemenid-inspired'... .P. 229-230.

⁴ Трейстер М. Ю. Ахеменидские «импорты»... .С. 114.

виробів ахеменідської гліптики. Загальна кількість печаток, віднайдених на території регіону дорівнює дев'ятнадцяти, з них одинадцять скарабеоїдів, шість циліндричних печаток, одна чотиристороння призма та один октагон. Повний перелік ахеменідських печаток надано у Таблиці 4. Найбільшу концентрацію знахідок ахеменідської гліптики ми фіксуємо знову на території Кімерійського Боспору, особливо тут виділяється місто Пантікапей, де було знайдено десять печаток (див. карту 4.). Повний перелік ахеменідських імпортованих та їхніх імітацій можна побачити у Таблиці 3. Крім Кімерійського Боспору одну ахеменідську печатку було зафіксовано на території південно-західного Криму, у Херсонесі; циліндричну ахеменідську печатку також знайшли у скіфському кургані поблизу міста Сміла¹, а також під час розкопок ольвійської агори² Серед інших важливих знахідок слід виокремити золоті бляшки³ (див. рис. 6), які було знайдено у Баксинському кургані (селище Глазівка), на сході Кримського півострова. Дуже цікавим є те, що на цих бляшках у близькій до ахеменідського мистецтва манері зображено лев'ячі голови, було навіть висловлено припущення, згідно з яким бляшки виготовлялися на території Пантікапею персидськими майстрами⁴. Деякі знахідки прямо стосуються персидських монет. Поблизу Кітея було знайдено золотий дарик⁵ (див. рис. 7). Також поруч з Феодосією дослідники знайшли гераклійську амфору, яка привертає до себе увагу наявністю відтиску від золотого дарика⁶. Існування інтенсивних торговельних стосунків між Кімерійським Боспором та Персидською імперією також підтверджується переходом Пантікапея на персидську систему чеканки монет (бл. 490 р. до н. е.), тобто 1 драхма = 5,45 грама⁷. Цілком можливо, що це був і символічний, і прагматичний крок одночасно. Очевидно, що перехід з егінського вагового стандарту на персидський мав значною мірою спростити товарообмін між Пантікапеєм та Персидською державою, подібні дії могли

¹ Tsetskhladze G. R. The most marvelous... .P. 479.

² Островерхов А. С. Раннеантичная глиптика Ольвии... .С. 82.

³ Веселов В. В. Археологические разведки... .С. 233.

⁴ Виноградов Ю. А. Курган у села Баксы... .С. 515.

⁵ Федосеев Н. Ф. Некоторые дискуссионные вопросы... .С. 155.

⁶ Гаврилов А.В. Амфорные клейма... С. 185.

⁷ Анохин В. А. Монетное дело Боспора. Киев: Наукова думка, 1986. С. 23-24.

здійснюватися тільки у разі існування інтенсивної торгівлі між двома сторонами. Слід також відзначити, що ця подія стосується самого початку V ст. до н. е., тобто періоду, коли Персидська держава знаходилася на піку своєї могутності і готувалася до підкорення материкової Греції. Тому це міг бути символічний жест з боку місцевих правителів, який демонстрував певну лояльність персидській монархії. Можливо, подібний крок став проявом феномену мідизму (персофільства), який тоді активно розповсюджувався серед еллінів¹.

Знову підкреслимо, що переважна більшість перерахованих артефактів відноситься саме до території Кімерійського Боспору – його Азійської та Європейської частин відповідно. По-перше, це пояснюється його географічним розташуванням та безпосередньою близькістю до Ахеменідської держави. По-друге, факти існування тісних зв'язків між Кімерійським Боспором добре накладається на висловлене нами припущення про політичний контроль Персії над цим регіоном. Очевидно, що вже навіть після утворення Боспорської держави її з Персидською імперією пов'язували тісні взаємовідносини, які зародилися ще наприкінці VI – початку IV ст. до н. е.

Окремо необхідно оговорити один з проявів персидського культурного впливу на грецькі міста Північного Причорномор'я. При дослідженні гераклійських монет (див. рис. 8) та амфорних клеймах на них було виявлено символ напівмісяця, аналогічний символ також було зафіксовано на монетах Боспорського царства та боспорських черепкових клеймах (див. рис. 9). Зображення подібного символу на різних предметах Боспорського царства дослідники пов'язують з наявністю на Боспорі прямого ахеменідського впливу². У цьому контексті можна відзначити, що на реверсі Пантікапейських монет початку другої половини V ст. до н. е. можна побачити зображення восьмипроменевих зірок³. Ці зірки розглядаються у якості символіки, що має ахеменідське походження⁴. Навіть здійснювалася спроба порівняння зображень

¹ Рунг Э В. Феномен мидизма в политической жизни классической Греции // ВДИ. 2005. №3. С. 14.

² Федосеев Н. Ф. Некоторые дискуссионные вопросы... С. 158.

³ Анохин В. А. Монетное дело... С. 13.

⁴ Завойкин А. А. Ахемениды и Боспор... С. 245.

на цих монетах з циліндричними печатками часів правління Артаксеркса I¹. Хоча цілком можливо, що восьмипроменеві зірки, як і у Мілеті («метрополії» Пантікапею») використовувалися просто у якості символу культу Аполлона².

Вище ми називали безпосередньо ахеменідські та імітовані ахеменідські імпорти, які віднаходили переважно на територіях грецьких державних утворень Північного Причорномор'я. Зараз ми окремо означимо ахеменідські імпорти, які пов'язані вже з варварським населенням регіону. Ми вже говорили, про гіпотезу, згідно з якою на території Кіммерійського Боспору знаходилися або безпосередньо персидські майстри, або майстри добре знайомі з предметами ахеменідського кола. Тому цілком вірогідно, що імітації вироблялися греками Північного Причорномор'я, а потім у різній спосіб потрапляли до варварського оточення. Достатньо цікавим артефактом є декорована рукоятка від меча (див. рис. 10), яку було знайдено у Чортомлицькому кургані³. Очевидно, цю знахідку варто відносити до предметів ахеменідського кола, оскільки декоровані подібним чином навершя віднаходили на території палацу Дарія I у Сузах⁴. Рукоятка може датуватися VI-V ст. до н. е., втім, коли вона потрапила до Північного Причорномор'я дізнатися достатньо важко, оскільки вона могла достатньо часто переходити від одного власника до іншого⁵. Іншою знахідкою курганів Європейської Скіфії є циліндрична печатка, знайдена поблизу Сміли, про неї вже згадувалося вище. Крім цього, у варварів Північного Причорномор'я було зафіксовано наявність посуду, який, ймовірно, відноситься до імітацій ахеменідських виробів. Один з них – бронзова фіала⁶ (див. рис. 11), яку було знайдено у відомому Скіфському кургані Солоха, що розташовується поблизу Дніпра. Інший предмет, також бронзова фіала⁷ (див. рис. 12), був знайдений у кургані Жирний, що в Краснодарському краї. Перші два предмети варто

¹ Завойкин А. А. Ахемениды и Боспор... .С. 245.

² Анохин В. А. Монетное дело... .С. 13.

³ Treister M. 'Achaemenid' and 'Achaemenid-inspired'... .P. 228.

⁴ Трейстер М. Ю. Ахеменидские «импорты» у кочевников Евразии // Уфимский археологический вестник. 2014. №14. С. 235.

⁵ Там само. С. 235.

⁶ Treister M. 'Achaemenid' and 'Achaemenid-inspired'... .P. 232.

⁷ Treister M. 'Achaemenid' and 'Achaemenid-inspired'... .P. 233.

відносити до так званих «глибоких ахеменідських» чаш, які знаходять переважно на території Малої Азії, Східного Середземномор'я та безпосередньо Ірану¹. І останній предмет з цього комплексу – срібна фіала² (див. рис. 13) з кургану на Зеленській гори, розташований на території Таманського півострова. Цю фіалу, вірогідно, було виготовлено у пізньоахеменідській традиції³.

Як ми побачили, кількість пов'язаних з варварами предметів ахеменідського кола, знайдених у безпосередній близькості до Північного Причорномор'я не надто велика. Значно більше подібних артефактів було віднайдено на схід від Північного Причорномор'я, ближче до Прикаспійського регіону та Приуралля⁴. Існує достатньо багато версій, чому на цих територіях концентрується велика кількість предметів ахеменідського кола. Нас цьому контексті більше цікавлять шляхи проникнення цих предметів. Зрозуміло, що кордони Персидської імперії майже впритул підходили до Каспійського моря та Приуралля, тому ахеменідські імпорти могли потрапляти на ці території як з Ахеменідської частини Центральної Азії так і з Кавказу. Втім, ми вже відзначали, що еллінські міста Північного Причорномор'я, а особливо Кіммерійський Боспор, повинні були займати чільне місце у посередницькій торгівлі між Персією та варварами, а також самостійно виготовляти «імітації» ахеменідських «імпортів». В такий спосіб, нам видається цілком вірогідним, що частина предметів ахеменідського кола, які були знайдені поблизу Каспійського моря та у Приураллі прямо пов'язані з грецькими містами Північного Причорномор'я, які займалися їх розповсюдженням серед оточуючого варварського населення.

Отже, ми змогли з'ясувати, що саме географічне розташування Північного Причорномор'я визначало наявність між ними торговельних стосунків. Персія не могла не бути задіяна у системі «міжнародної торгівлі», яка утворювалася на території регіону. Через брак письмових джерел ми були

¹ Трейстер М. Ю. Ахеменидские «импорты»... .С. 114.

² Treister M. 'Achaemenid' and 'Achaemenid-inspired'... .P. 234.

³ Трейстер М. Ю. Ахеменидские «импорты»... .С. 114.

⁴ Treister M. 'Achaemenid' and 'Achaemenid-inspired'... .P. 236-251.

вимушені вивчати торговельні стосунки між Персією та Північним Понтом спираючись виключно на археологічний матеріал, який, втім, надає достатньо велику кількість інформації про існування тісних торговельних зв'язків персів з цим регіоном. Так, на території Північного Причорномор'я знаходили достатньо велику кількість різних «імпортів» ахеменідського кола, представлених передовсім виробами тореvтики та гліптики. Серед витворів гліптики віднаходяться як безпосередньо персидські вироби (тобто такі, що були виконані у майстернях Ахеменідської імперії), так і місцева «імітація» цих виробів. Наявність «імітованих» предметів безумовно свідчить про певний ступінь персидського культурного впливу на цей регіон, існує навіть гіпотеза, згідно з якою на території Кімерійського Боспору працювали персидські майстри. Вироби гліптики представлені різноманітними персидськими печатками: скарабеїдами, циліндричними печатками, призмами та октагонами. Ще одними цікавими предметами ахеменідського «імпорту» виявилися золоті бляшки у вигляді лев'ячих голів. Іншими свідцтвами на користь існування інтенсивних торговельних зносин між Персидською імперією та Північним Причорномор'ям виявилась знахідка золотого дарика поблизу Кітея та його відтиску на гераклійській амфорі, знайдений поблизу Феодосії. Переважну більшість ахеменідських «імпортів» було знайдено на території Кімерійського Боспору, що свідчить про особливі стосунки цієї частини Північного Причорномор'я з Персидською імперією. Крім того, нашу увагу привернули деякі факти з внутрішньої історії Боспору – перехід Пантікапею у 490 році на персидську систему чеканки монети безумовно вказує на існування між ним та Персією важливих торговельних стосунків.

Далі нами були розглянуті деякі вагомні факти культурного впливу Ахеменідської держави на Північне Причорномор'я. Цей вплив проявився у зображеннях знаку напівмісяця на гераклійських монетах та амонічних клеймах, а також, ймовірно, у зображенні восьмипроменевих зірок на монетах Боспорської держави.

Окрему увагу ми приділили ахеменідським «імпортам» серед варварського населення Північного Причорномор'я. Ми припускаємо, що грецькі міста Північного Причорномор'я займалися розповсюдження предметів ахеменідського кола серед варварів як шляхом посередницької торгівлі, так і через продаж імітованих місцевими ремісниками виробів. У Європейській Скіфії було віднайдено декілька вагомих артефактів ахеменідського кола. Серед них орнаментована рукоятка від меча, декорування якої нагадує навершя з палацу Дарія I; бронзові фіали зі скіфських курганів, які відносяться до «глибоких ахеменідських чаш»; а також срібна фіала зі скіфського кургану на Тамані. Ми також зазначили, що розповсюдженість ахеменідських «імпортів» серед варварського населення була значно вищою у Прикаспійському та Приуральському районах. З огляду на те, що греки Північного Причорномор'я активно займалися розповсюдженням предметів ахеменідського кола, ми висловили припущення, згідно з яким хоча б частина «імпортів» з Каспію та Приуралля поширювалася через Північне Причорномор'я.

2.2. Дипломатичні стосунки Персії з державними утвореннями Північного Причорномор'я

З'ясування наявності та характеру дипломатичних зносин між державними утвореннями Північного Причорномор'я та Персидською імперією дозволить зрозуміти ступінь проникнення впливу останньої до цього регіону, а також суттєвість її впливу у Північному Понті.

Для початку нам хотілося б коротко розглянути саму суть персидської дипломатії, її характер та прийоми, без безпосередньої прив'язки до Північного Причорномор'я. Одним з основних прийомів персидської дипломатії на межі VI-V ст. до н. е. була вимога надання «землі» та «води»¹, що, по-суті, означало визнання влади персидського монарха. Персидські дипломати достатньо активно користувалися цим прийомом для тиску на Грецію², але, очевидно, подібні практики застосовувалася й по відношенню до інших народів,

¹ Рунг Э. В. Практика предоставления земли и воды в греко-персидских отношениях // ВДИ. 2007. №4. С. 3-4.

² Там само. С. 3.

оскільки, як ми вже дізналися у минулому розділі, практика вимоги «землі» та «води» чітко вписувалася в ахеменідську імперську ідеологію. Як ми бачимо, активне використання вимоги надання «землі» та «води» припадає на пік могутності Персидської держави. З часом персидська дипломатія зазнає певних трансформацій. Після поразки персидської армії в битві при Саламіні у 480 році до н. е. Ахеменіди у своїй дипломатії починають активно використовувати фінансові ресурси¹. В такий спосіб, поруч з достатньо простими дипломатичними прийомами вимоги «землі» та «води», який по суті спирався на погрози військовою силою з'являється персидська «дипломатія золота». Поява цього нового елемента в ахеменідській дипломатії робить її набагато більш витонченою та гнучкою. Поступово «дипломатія золота» стає основним прийомом персидських дипломатів, особливо по відношенню до Еллади, де перси, використовуючи підкупи, намагалися грати на внутрішніх грецьких суперечностях. Подібні зміни у дипломатичних підходах вочевидь пов'язані з послабленням позицій Персії у Європі після поразки у серії греко-персидських конфліктів.

При вивченні дипломатичних відносин між Персією та державними утвореннями Північного Причорномор'я ми знову наштовхуємося на проблему відсутності будь-яких свідчень про це в письмових джерелах. Але при цьому, як і у випадку з торговельними відносинами, ми маємо достатньо широкий археологічний матеріал, на який можна спиратися.

Ми вже згадували про велику кількість ахеменідських печаток, знайдених на території Північного Причорномор'я. У контексті дипломатичних відносин на окрему увагу заслуговують циліндричні печатки, оскільки відомо, що вони використовувалися персидською адміністрацією у документообігу². З цього логічно слідує, що на території Північного Причорномор'я знаходилися персидські високопосадовці та дипломати³. Можна побачити, що три з шести

¹ Рунг Э. В. Греция и Ахеменидская... .С. 104.

² Трейстер М. Ю. Ахеменидские «импорты»... .С. 116.

³ Там само. С. 116.

циліндричних печаток було знайдено на території Пантікапею¹. Печатки відносять або до V ст. до н. е., або до межі V та IV ст. до н. е. Одна печатка IV ст. до н. е. була знайдена на території Херсонесу. В такий спосіб, у V-IV ст. до н. е. можна спостерігати посилення персидської дипломатичної активності в деяких районах Північного Причорномор'я. Особливу увагу привертає царська печатка із зображенням царя Артаксеркса (див. рис. 14). Печатка такого значення ніяк не могла опинитися у регіоні якимось випадковим чином, вона явно свідчить про існування тісних дипломатичних взаємозв'язків між Північним Причорномор'ям та Ахеменідською Персією. Найбільш інтенсивно, як ми бачимо, персидська дипломатія намагалася працювати на території Кіммерійського Боспору. У цьому контексті необхідно відзначити деякі факти з внутрішньої історії цього регіону. Традиційною датою заснування Боспорського царства вважається 480 році до н. е., оскільки ця дата міститься у розповіді Діодор Сицилійського. Так, згідно даними стародавнього автора у 480 р. до н. е. до влади на Кіммерійському Боспорі прийшла династія Археанактидів². Часто в історіографії доволі скептично ставляться до цієї дати, втім, її можна прив'язати до деяких інших подій. У минулих розділах ми навели значну кількість доказів на користь того, що наприкінці VI ст. до н. е. Персидська імперія здійснила захоплення Кіммерійського Боспору. Втім, зрозуміло, що через певний час він послабив свою залежність від Ахеменідів. Нам здається, що звільнення Боспору від Персії достатньо вдало прив'язується до дати, яку повідомляє Діодор Сицилійський, оскільки ця дата співпадає зі значними поразками Ксеркса на території Балканської Греції. Загалом нам відомі факти, коли поразки персидських царів призводили до повстань на території імперії. До таких відноситься ймовірно повстання на території Фракії після відступу Дарія I з території Скіфії³. Військові поразки, по-перше, показували слабкість центральної влади в особі царя, по-друге, делегітимізовували його владу над

¹ Tsetskhladze G. R. The most... .P. 478-479.

² Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. XII. 31, 1.

³ Briant P. Histoire de l'empire perse de Cyrus à Alexandre. Vol. 1. Paris: Fayard, 1996. P. 156.

народами. Також, час великого військового походу царя є достатньо сприятливим для повстання з точки зору того, що велика кількість військ разом з верховним головнокомандувачем знаходиться у віддаленому регіоні. Тому цілком ймовірним є те, що під час походу Ксеркса на території Кіммерійського Боспору відбулося повстання, в результаті якого регіон відпав від Персидської держави. Тут слід також додати, що перси навряд чи мали можливість одразу повернути контроль над Кіммерійським Боспором, оскільки греко-персидські війни вийшли тоді на новий етап і бойові дії було перенесено вже на територію Малої Азії¹. Але Ахеменіди, вочевидь, не бажали повністю втрачати свій вплив у цьому регіоні, особливо якщо враховуючи те, що за допомогою Кіммерійського Боспору можна було здійснювати тиск на Афіни. Саме з цим пов'язано значну дипломатичну активність Персидської держави на Боспорі, яку варто розглядати у контексті зміни підходів до дипломатії, яка сталася у зв'язку з військовими поразками. У цьому регіоні Ахеменіди могли спокійно використовувати достатньо гнучку «дипломатію золота» задля того щоб зберігати в регіоні свій вплив та мати можливість здійснювати тиск на материкову Грецію, через залежність останньої від боспорського впливу. Понтійська експедиція Перикла, яка відбулася близько 437 року до н. е.², могла бути пов'язана саме з необхідністю ліквідації персидського впливу на території Боспору.

В такий спосіб, персидська політика на території Північного Причорномор'я може бути розділена на декілька хронологічних періодів. Приблизно з кінця VI ст. до н. е. – по кінець першої чверті V ст. до н. е. Персидська держава намагалася розповсюджувати свій вплив у цьому регіоні за допомогою передовсім військової сили, що, в цілому, їй вдавалося. Після поразки Персидської імперії на території Греції її політика в цілому зазнала значних трансформацій, в області дипломатії стався перехід від банальних

¹ История Ирана... .С. 66.

² Перикл // Большая российская энциклопедия. URL: https://bigenc.ru/world_history/text/2331306 (дата звернення: 12.05.2021).

погроз до більш гнучкої «дипломатії золота». Персидська поразка в Елладі позначилася і на її політиці у Північному Причорномор'ї. Так, другий етап персидської політики в регіоні розпочався приблизно з другої чверті V ст. до н. е. і тривав, ймовірно аж до краху Персидської держави близько 330 року до н. е. Неможливість поновлення прямого політичного контролю над територіями Північного Причорномор'я призводить до того, що Ахеменіди починають використовувати по відношенню до цього регіону своєрідну «м'яку силу», утримуючи тут велику кількість своїх дипломатів, які, вочевидь, користувалися «дипломатією золота».

Отже, ми з'ясували, що персидська дипломатія загалом спиралася на декілька основних принципи. Вимога «землі» та «води», яка фактично була простою погрозою військовими силами і виконання якої фактично означало визнання влади персидського монарха. Другий, більш гнучкий принцип «дипломатії золота» з'являється дещо пізніше і пов'язаний він з військовими поразками персів у Греції. Цей принцип спирався на підкупі певних кіл тієї чи іншої держави та грі на протиріччях.

Наявність досить широкого археологічного матеріалу у вигляді персидських циліндричних печаток безумовно підтверджує існування активних дипломатичних відносин між Північним Причорномор'я та Ахеменідською Персією. Саме циліндричні печатки використовувалися чиновниками персидської адміністрації. Найбільш інтенсивні дипломатичні стосунки Ахеменідська держава мала з Кіммерійським Боспором. Ми схильні думати, що близько 480 року до н. е. відбувається звільнення Боспору від політичного контролю Персії, це пов'язано перш за все з поразками персів в Елладі. Після цього Ахеменіди не мали можливості повернути прямий контроль над регіоном, але, не бажаючи повністю втрачати там свій вплив, вдавалися до своєрідної «м'якої сили» через посилення дипломатичної присутності.

Ми пропонуємо ділити персидську політику в регіоні на два хронологічні періоди. Перший період – кінець VI – перша чверть V ст. до н. е. – час розповсюдження персидського впливу в регіоні шляхом прямого військового

втручання. Перехід до другого періоду – кінець першої чверті V ст. до н. е. – приблизно 330 р. до н. е., - пов'язується з послабленням Персидської імперії після поразок у материковій Греції, для цього періоду розповсюдження персидського впливу відбувалося за допомогою «м'якої сили» у вигляді «дипломатії золота».

2.3. Персидський вплив на місцеві еліти та форму правління

Виявлення ахеменідського впливу на правлячі еліти місцевих державних утворень та їхні політичні інститути дозволить повніше зрозуміти персидську політику в регіоні та визначити ступінь його втягнення в орбіту Ахеменідської держави.

При заселенні Північного Причорномор'я елліни привносили сюди звичні для себе політичні інститути та традиції державного управління, які багато у чому залежали від походження греків, що колонізували ту чи іншу частину регіону. Так, різні міста та території мали різний політичний устрій: демократичний, аристократичний та навіть тиранічний. Спільною ж для всіх грецьких міст Північного Причорномор'я рисою була прихильність до полісних структур. Персидська імперія мала зовсім інакші від еллінських культурні традиції та являла собою абсолютно протилежний грецькому тип політичного устрою – централізована територіальна держава з одноосібною і нічим не обмеженою владою монарха.

Ми вважаємо, що шукати прояви персидського впливу на грецькі еліти та політичні інститути варто саме на території Боспору Кімерійського. Оскільки, по-перше, подібні впливи можна прослідкувати лише на цих територіях, ніяких свідочств про подібний вплив в інших районах Північного Причорномор'я немає. По-друге, ми вже неодноразово підкреслювали його особливе значення у персидській політиці в досліджуваному регіоні, ця особливість проявляється і у випадку з персидським впливом на еліти та політичні інститути.

Як відомо, у 480 році до н. е. на території Кімерійського Боспору було утворено перший праобраз територіальної держави під владою роду

Археанактидів¹. Досі важко до кінця з'ясувати походження самих Археанактидів та характер їхньої влади, але дослідники впевнені, що режим Археанактидів не міг бути царським, як вже при Спартокідах, хоча й був авторитарним². Цей період історії Боспору є досить туманним і про самих Археанактидів ми майже нічого не знаємо.

Приблизно в 438/437 році до н. е. на зміну Археанактидам приходить династія Спартокидів, якій вдається перетворити колишній авторитарний режим Археанактидів в інститут спадкової царської влади³. Деякі дослідники вважають, що влада Спартокидів була встановлена в результаті Понтійської експедиції Перикла⁴. Хоча ми ставимося до подібного погляду доволі критично, оскільки, Спартокиди почали проводити на Боспорі політику з явною орієнтацією на Ахеменідів⁵ і, саме за їхнього правління можна спостерігати найбільш значні прояви персидського впливу на території Боспору, що ми спробуємо показати нижче. Навряд чи Перикл мав на меті привести до влади на Боспорі проперсидських правителів, а скоріше навпаки – повністю ліквідувати персидський вплив на цей регіон. Тому це скоріше мав бути внутрішній переворот.

Ми схильні думати, що ахеменідська Персія прямо вплинула на формування на Боспорі територіальної держави з тиранічними владними інститутами. Хоча, зрозуміло, що для цього існували і достатньо об'єктивні передумови. Так, на відміну від багатьох інших грецьких міст Північного Причорномор'я, розташованих один від одного на достатньо великій відстані, територія Боспору було густо всяяна великою кількістю різних еллінських поселень⁶.

¹ Цецхладзе Г. Р. Боспорское царство... .С. 207.

² Анохин В. А. История Боспора Киммерийского. Киев: Одигитрия, 1999. С. 16-17.

³ Блаватская Т. В. Очерки политической истории Боспора в V-IV вв. до нашей эры. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1959. С. 26.

⁴ Анохин В. А. История Боспора... .С. 37.

⁵ Завойкин А. А. Краткий очерк истории Боспора VI- первой четверти III вв. до н. э. ПИФК. 2004. Вып. 14. С. 62.

⁶ Блаватский В. Д. Очерки военного... .С. 64.

Ми вже відзначали, що створення у 480 році до н. е. держави на чолі з Археанактідами пов'язано зі втратою Ахеменідами прямого політичного контролю над Кімерійським Боспором. Цілком можливо, що саме персидська окупація цього регіону стала каталізатором утворення на території Боспору територіальної держави з авторитарною владою, оскільки протистояння Персії вимагало об'єднання зусиль якомога більшої кількості еллінських міст боспорського регіону. При цьому нова влада могла запозичити методи управління та певні владні інститути у Персидської імперії.

Ми маємо у розпорядженні дуже цікавий археологічний матеріал, який, ймовірно, пов'язаний вже з династією Спартоکیدів. Під час розкопок 1882 років кургану поблизу селища Бакси (Східний Крим) було відкрито великий камінний склеп з довгим входом та уступчастою стелею¹ (див. рис. 16). У цьому склепі було знайдено поховання у дерев'яному саркофагу на кришці якого зображувалася символіка персидського бога Ахура-Мазди². Подібне зображення є вкрай незвичним та нехарактерним для цього регіону. Ще більш цікавою обставиною є те, що дослідники називають це поховання царським і асоціюють його з похованням одного з нащадків Спартока – Сатира І³. Очевидно, що зображення головного персидського божества на кришці поховання боспорського правителя є безумовним свідченням сильного культурного та ідеологічного впливу Ахеменідської імперії на політичну еліту Боспорської держави. Ми вже писали, що згідно з ідеологічними установками Персидської держави бог Ахура-Мазда дарував монарху нічим необмежену владу, тому це божество могло бути використано Спартокідами для ідеологічного утвердження інститутів тиранічної влади. Саме Сатир І здійснював перші значні спроби розширення територіальної держави⁴ і,

¹ Доклад о действиях Императорской Археологической Комиссии за 1882 г. // ОАК за 1882-1891 гг. Санкт-Петербург. 1888. С. 4-5.

² Виноградов Ю. А. Курган у села Баксы в Восточном Крыму // БИ. 2014. Вып. 30. С. 514.

³ Там само. С. 519.

⁴ Цецхладзе Г. Р. Боспорское царство... С. 222.

відповідно, потребував створення певного наративу, який би обґрунтував його право на панування над територіями Кіммерійського Боспору

Ахеменідський вплив на інститути Боспорського царства також вбачав Г. А. Кошеленко. Дослідник підкреслював схожість між передаванням боспорськими тиранами Кеп «у кормління» в якості нагороди з аналогічними практиками персидських царів¹.

Аналіз титулатури правителів династії Спартоکیدів також вказує на наявність значного Ахеменідського впливу. Вплив персидської парадигми на у формуванні титулатури відзначав у своєму дослідженні С. Р. Тохтасьєв². Спробуємо самостійно виокремити персидські традиції у формуванні титулатури Спартоکیدів. Так, вже в титулатурі наступника Сатира I – Левкона I ми можемо побачити певну пишність та розлогість, характерну для титулів персидських царів. Титулатура Левкона I розвивалася поступово: «архонт Боспора і Феодосії»³, «архонт Боспору і Феодосії і сіндів і цар торевтів, дандаріїв, псесів»⁴, «архонт Боспору і Феодосії і цар сіндів, торевтів, дандаріїв, псесів»⁵, «архонт Боспору і Феодосії і цар сіндів і всіх маотів»⁶. Титулатуру надано у послідовності представлений Е. О. Молевим⁷. Тут одразу кидається в очі така характерна для Ахеменідів риса, як принцип каталогізації імперії⁸. У своїх титулах персидські царі здійснювали повний перерахунок підконтрольних їм країн та народів⁹. Інші цікаві прояви ахеменідського впливу можна віднайти в титулатурі Перисада I. У його титулатурі також помітним є прояв ахеменідського принципу каталогізації¹⁰. Але, найбільш цікавим написом з його титулатурою є тоей, де Перисад називав себе «правителем усієї землі», що знаходиться між кордонами таврів та кордонами Кавказу¹¹. У цьому випадку ми вже можемо

¹ Кошеленко Г. А., Усачова О. М. Гілон і Кепи // Археологія. 1992. №2. С. 52-53.

² Завойкин А. А. Ахемениды и Боспор: (историографический аспект проблемы) // ПИФК. 2015. №1. С. 243.

³ КБН, 1111.

⁴ КБН, 6а.

⁵ КБН, 6; 1037; 1038.

⁶ КБН, 8.

⁷ Молев Е. А. О титулатуре Левкона I // ПИФК. 2013. №2. С. 209.

⁸ Рунг Э. В. Имперская идея... С. 136.

⁹ Там само. С. 136.

¹⁰ КБН, 11.

¹¹ КБН, 113.

помітити віддалений прояв ахеменідського принципу універсалізму, який ми докладно обговорювали у минулому розділі.

В такий спосіб, ми можемо спостерігати прямий ахеменідський вплив на місцеві еліти та політичні інститути Кіммерійського Боспору. Ахеменідська ідеологія та ахеменідські принципи управління використовувалися боспорськими правителям у якості інструментів утвердження та укорінення власної влади. Оскільки тиранічний характер влади йшов у розріз зі звичними для еллінів політичними інститутами боспорські царі використовували ахеменідський досвід по-перше, для розмивання цих інститутів, а по-друге, для створення поруч з ними (у якості надбудови) інститутів авторитарної влади.

Отже, ми з'ясували, що Персидська держава прямо впливала на еліти Кіммерійського Боспору та сприяла формуванню на його території інститутів тиранічної влади. Цілком вірогідно, що створення Археанактідами держави з авторитарною формою правління пов'язано з необхідністю ліквідації політичної залежності Боспору від Держави Ахеменідів. Далі ці інститути продовжували свій розвиток вже при Спартокідах, які закріпили тут інститут спадкової тиранічної влади. Віднайдене к Баксах поховання боспорського правителя з зображенням символіки Ахура-Мазди на кришці саркофагу, прямо свідчить про суттєвий культурний та ідеологічний вплив Ахеменідів на місцеві еліти. Оскільки для персидських царів цей бог був тим, хто дарує необмежену владу, правителі Боспору могли його використати для обґрунтування власної тиранічної влади. Ми також віднайшли суттєвий персидський вплив на формування царської титулатури династії Спартоکیدів. Так, там явно використовувався ахеменідський принцип каталогізації володінь, а також певні прояви принципу універсалізму.

Загалом, ми змогли дізнатися, що завдяки своєму географічному розташуванню Північне Причорномор'я мало бути втягнуто у торговельні відносини з Персидською імперією. Наявність торговельних зв'язків Ахеменідської держави з цим регіоном повністю підтвердилася широким археологічним матеріалом. На території Північного Причорномор'я було

знайдено як безпосередньо ахеменідські «імпорти», так і їхні імітації, які, ймовірно, вироблялися місцевими майстрами, що свідчить про наявність культурного впливу. Персидські імпорти в регіоні представлені в основному виробами торевтики та гліптики. На користь тісних зв'язків Персії з цим регіоном також свідчать знахідки золотого дарика та його відтиску на амфорі. Не менш важливим свідченням є перехід Пантікапею на персидську систему чеканки монет. Серед проявів культурного впливу ми виокремили зображення півмісяця та восьмипроменевих зірок на монетах.

Також ми з'ясували, що варварське населення, як місцеве, так і та частина, що проживала набагато східніше, також мало різноманітні персидські «імпорти», як «оригінальні» так і імітовані. На нашу думку вони потрапляли до варварів саме через посередництво еллінів Північного Причорномор'я.

При розгляді дипломатичних взаємовідносин ми визначили два основних загальних принципи персидської дипломатії – вимога «землі» та «води», яка була простою погрозою військовою силою та більш витонченого варіанту – «дипломатії золота». Значний археологічний матеріал у вигляді циліндричних печаток, що належали персидським високопосадовцям та дипломатам, доводить існування інтенсивних дипломатичних відносин між Північним Причорномор'ям та Персидською імперією, найбільш активні відносини остання мала з Кімерійським Боспором. Ми пов'язуємо це з тим, що після поразок персидської армії на території Еллади Боспор звільняється від прямої політичної залежності від Ахеменідів. Тоді ж в умовах значного послаблення своїх позицій перси починають активно використовувати «дипломатію золота» аби хоча б у якомусь вигляді зберегти свій вплив на Кімерійський Боспор. В такий спосіб, ми пропонуємо виділяти два етапи персидської політики у Північному Причорномор'ї. Перший етап – кінець VI – кінець першої чверті V ст. до н. е. період активного персидського силового втручання у регіон та розповсюдження впливу за допомогою армії. Другий етап - початок другої чверті V ст. – приблизно 330 р. до н. е. – час використання

«м'якої сили» у вигляді «дипломатії золота». Другий етап пов'язано з загальним послабленням Персії після поразки у війні з Грецією.

Висновки

Регіон Північного Причорномор'я майже повністю розташовується у помірному кліматичному поясі та має достатню кількість зволоженості, все це відкривало можливості для ведення ефективного сільського господарства, насамперед в області вирощування злакових. Також Північне Причорномор'я мало цілком родючі ґрунти, які дозволяли вирощувати велику кількість зернових, хоча їх розподілення по регіону було нерівномірним. Так, за критерієм сприятливості ґрунтів для вирощування зернових культур Північне Причорномор'я можна поділити на декілька мікрорегіонів: азійська частина Кімерійського Боспору мала ґрунти зі сприятливістю середньою та вище середнього, тоді як на території його європейської частини ґрунти були абсолютно несприятливими; ґрунти Нижнього Подністров'я, Нижнього Побужжя та Південно-Східного Криму мали приблизно середній рівень сприятливості; ґрунти Західного Криму – рівень сприятливості нижче середнього.

Саме розташування Північного Причорномор'я визначало значні перспективи для розвитку торговельних відносин. Майже одразу після грецької колонізації на цих територіях утворилася своєрідна система «міжнародної торгівлі». Головну статтю експорту Північного Понту складали продукти харчування та сировина, якими регіон забезпечував материкову Грецію та малоазійські еллінські міста. Оцінивши зерновий потенціал різних територій Північного Причорномор'я ми з'ясували, що найбільша кількість зернових вироблялася Кімерійським Боспором, в результаті чого сформувалася критична залежність Афін від поставок продовольства з цих територій. В такий спосіб ми визначили, що персидське проникнення до Північного Причорномор'я мало два виміри. Перший вимір – це греко-персидське протистояння. Так, перекривши поставки продуктів харчування з Північного Понту перси могли здійснювати значний тиск на материкову Грецію. Другий вимір – прагнення до розширення ресурсної бази імперії. Включення до складу Ахеменідської держави регіону з великим сільськогосподарським потенціалом значно б посилювало її економіку.

Обидві тези нашоувхуються на суттєву критику, яку, втім, нам вдається спростувати. Так, у випадку з перекриванням поставок продовольства до материкової Греції говорять, що перси мали можливість здійснити це просто встановивши контроль над Босфорською протокою. І це дійсно так, але слід враховувати, що в ході греко-персидських конфліктів Ахеменіди досить швидко втратили свою перевагу на морі та більше не могли контролювати міста в районі протоки. В таких умовах пряме захоплення джерел продовольства ставало для них надзвичайно актуальним. Другу тезу нашоувхуються на аргументи про те, що Персидська імперія і без Північного Причорномор'я володіла надзвичайно родючими територіями Малої Азії та регіону «Родючого півмісяця». Втім, ми, посилаючись на закон економічної теорії про спадаючу віддачу наполягаємо, що при необхідності нарощення об'ємів виробництва, Ахеменідам було набагато вигідніше оволодіти новими сільськогосподарськими територіями, аніж розширювати виробництво на старих.

Окремо ми виділили військово-стратегічний фактор пов'язаний зі скіфськими племенами Північного Причорномор'я. Так, проникнення персів у цей регіон могло бути викликано необхідністю ліквідації загрози з боку скіфських кочовиків, які могли здійснювати напади на західні регіони Персидської імперії. В історії Ахеменідської держави часто траплялися випадки, коли їхні монархи здійснювали превентивні удари по кочовикам, що проживали поруч з їхніми кордонами. Також ми звернули увагу на потенціальну роль грецьких міст Північного Причорномор'я у персидській боротьбі зі скіфською загрозою. Ці міста, по-перше, могли бути використанні у якості джерел постачання продовольства наступаючій ахеменідській армії, а також як плацдарми. Особливе місце тут належить Кіммерійському Боспору, який мав велику кількість бухт для розміщення кораблів, значні запаси продовольства та був розташований дуже близько до місць проживання скіфів. Цей регіон також міг бути перетворений Ахеменідами на своєрідну буферну зону, яка б відділяла їхні володіння від агресивних кочовиків. Подібна практика є достатньо звичною для телурократичних імперій, наприклад Держави Ахеменідів.

Ще одним важливий аспект стали військові ресурси еллінських міст Північного Причорномор'я. Ахеменіди доволі часто використовували практику підкорення певних територій/народів задля оволодіння їхніми військовими ресурсами. Загалом греки цього регіону використовували військову систему, що склалася на території материкової Греції і основою їхньої військової міці була фаланга гоплітів. Крім того, греки традиційно володіли достатньо якісним морським флотом. Провівши порівняльний аналіз грецької та персидської піхоти ми дійшли висновку, що остання значно поступалася еллінським аналогом як у відношенні організації та тактики, так і в озброєнні. Грецька фаланга важкоозброєної піхоти мала надзвичайно високі бойові характеристики, тоді як персидська піхота вважалася найслабшою ланкою їхньої армії. Також ми підкреслили, що Персидська імперія не мала власного флоту і активно використовувала кораблі інших народів. В такий спосіб, Ахеменідів у Північному Причорномор'ї могла вабити перспектива оволодіння грецькими гоплітами та військовими кораблями еллінів.

Ахеменіди мали суттєве ідеологічне обґрунтування для проникнення на територію Північного Причорномор'я. Визначивши основні характерні риси імперій, ми виокремили такі, що прямо впливали на їхню зовнішню політику. До таких ми віднесли фактор просторової величини, що формує уявлення про імперію як світову державу. Цей принцип також вдало накладається на чисто прагматичні інтереси, як то розширення ресурсної бази імперії. Іншим важливим чинником ми визначили імперський універсалізм, який дозволяє імперії контролювати різні території, населені різними народами. У якості третього чинника ми позначили ідеократичність імперій, у межах якої формується набір фундаментальних для неї цінностей та переконань, що обґрунтовують її існування.

Аналізуючи безпосередньо ахеменідську імперську ідеологію було виявлено, що вона формувалася на основні більш давніх ідеологій великих імперій минувшини. Особливий вплив Ахеменіди зазнали з боку асирійських імперських традицій. У центрі персидської імперської ідеології стояло два

головних персонажа – бог Ахура-Мазда та персидський монарх; перший як би вручав останньому право на необмежену владу. Крім цього, в уявленнях Ахеменідів лежав інший принцип універсалізму, який визначав персидського монарха як такого, що має право/повинен панувати над усіма землями світу. Також ми відзначили, що імперський універсалізм Ахеменідів не передбачав обов'язкової уніфікації систем управління не території усієї імперії. Тут Ахеменідам достатньо було лише визнання зверхності персидського монарха над тим чи іншим народом, вони вдавалися до достатньо гнучкої політики, яка передбачала збереження за деякими територіями звичних для них форм та методів внутрішнього управління. Ще однією важливою складовою Ахеменідської ідеології було позиціонування власної імперії як такої, що простирається «від моря до моря». Це, вірогідно, пов'язано з особливостями тогочасного уявлення про світ, кордонами якого, на думку людей тих часів, були обмежені водою. «Підкорення» водяної стихії взагалі мало сакральне значення для персидських правителів. Так, «вода» була однією зі складових вимоги «землі та води», яка означала визнання влади персидського царя. Прагнення «підкорити воду» проявляється як у військових кампаніях Ахеменідів так і в їхньому інфраструктурному будівництві. У контексті останнього можна відзначити будівництво каналу від Нілу до Красного моря, яке позиціонувалося як «приборкання» води «волею царя». Персидські правителі також з великою ретельністю та сакральністю підходили до будівництва мостів через значні водяні перепони, які в результаті долала їхня армія. У контексті самого персидського проникнення до Північного Причорномор'я ми відзначили потенційне бажання Дарія I «підкорити» Чорне та Азовське моря, шляхом їх перетворення на «внутрішні озера» Персидської імперії.

Свою роль у персидському проникненні до Північного Понту також відіграв геоідеологічний фактор. Геоідеологія, яка дещо розширює фундаментальний принцип геополітики про бінарність «Суходіл-Море» акцентує увагу на дихотомії двох протилежних суспільних устроїв, які собою представляє кожна зі сторін цієї бінарності. Так, персидське вторгнення до

Північного Понту можна розглядати в якості протистояння індивідуалістського (еллінські міста) та колективістського (Ахеменідська держава) начал.

Іншим можливим ідеологічним фактором персидського проникнення до Причорноморського регіону могло бути бажання повернути «прабатьківщину» арійських племен. Одна з найбільш обґрунтованих гіпотез походження арійських племен прив'язує їхню прабатьківщину до територій між Дністром та Уралом. Проаналізувавши персидські джерела, ми звернули увагу на те, що персидська еліта в цілому співвідносила себе з аріями. Крім цього, у «Географічній поемі» Авести можна побачити певне описання прабатьківщини арійських племен, яку, в цілому, можна віднести до Північного Причорномор'я. В такий спосіб, ми виказали думку, що персидське вторгнення до регіону могло бути пов'язано з бажанням «повернути» прабатьківщину аріїв, від яких походили перси.

Говорячи про військові акції персів у Північному Причорномор'ї ми змогли виокремити два основні походи: Скіфський похід Дарія I, який став наймасштабнішою військовою акцією Ахеменідів у регіоні, а також експедицію каппадокійського сатрапа Аріарамни, яка безпосередньо передувала вторгненню самого царя. Нам видається, що похід Аріарамни був своєрідною розвідкою боєм, під час якої, вірогідно, було встановлено персидський контроль над Кіммерійським Боспором. На це вказує археологічний матеріал, який фіксує на цих територіях бойові дії саме у той час, коли повинна була відбуватися експедиція каппадокійського сатрапа. Сам Скіфський похід Дарія I був дуже масштабною військовою акцією, у якій взяли участь близько 100 тисяч персидських воїнів. Під час цього вторгнення війська Дарія I просунулися до території сучасної Запорозької області, а деяка частина цих військ, можливо, досягла Дону. Очевидно, що таке велике військо повинно було мати якісь додаткові можливості забезпечення продовольством. У цій якості могли виступити грецькі міста Північного Причорномор'я в цілому та Кіммерійського Боспору зокрема. Ці обставини також вказують на ймовірне підкорення цього регіону напередодні походу Дарія I.

Варто дещо переглянути результати Скіфського походу, який традиційно вважається цілковитою поразкою персів. Одним з його підсумків мало стати остаточне підкорення Кіммерійського Боспору. Це можна довести, по-перше, за допомогою інформації письмових джерел. Так, свідчення Ктесія про асирійського царя Нінуса, який підкорив території поблизу Чорного моря та ріки Танаїс, деякі дослідники схильні інтерпретувати як опис походів Дарія I. Крім того, в одному з написів Дарія I причорноморські скіфи вказуються у якості підкорених народів. Найбільш вагомим свідченням на користь політичного підкорення Кіммерійського Боспору персами є знахідка уламку персидського напису на території Фанагорії. Цей уламок, ймовірно, був частиною великої стели, які Ахеменіди часто розміщували на територіях своєї імперії задля розповсюдження державної пропаганди та у якості символу своєї влади.

Ахеменідська імперія також мала значні торговельні відносини з Північним Причорномор'ям і привносила туди свій культурний вплив. Через своє географічне розташування та надвеликий економічний потенціал Персидська імперія просто не могла не бути втягнена у систему «міжнародної торгівлі», яка сформувалася в регіоні після грецької колонізації. Про наявність інтенсивних торговельних зв'язків між Північним Понтом та Державною Ахеменідів свідчить велика кількість різноманітних ахеменідських «імпортів» на території цього регіону. Ці «імпорти» були представлені як виробами безпосередньо персидського походження, так і «імітаціями» ахеменідських «імпортів». Останні, ймовірно, виготовлялися або персидськими майстрами на території Північного Причорномор'я, або місцевими ремісниками, які були добре знайомі з виробами іранських майстрів. Це безумовно свідчить про суттєвість ахеменідського впливу на цей регіон. Предмети ахеменідського кола також були виявлені у місцевого варварського населення, це вказує на те, що греки могли виступати посередниками у торгівлі між причорноморськими варварами та Ахеменідами. Знахідки на території Кіммерійського Боспору золотого дарика та його відтиску також вказують на масштаби торгових взаємостосунків. Факт переходу Пантікапею після 490 року до н. е. на

персидську систему чеканки монети з одного боку може бути демонстрацією проперсидської політики місцевих правителів, а з іншого ілюструє інтенсивність торгівлі між Пантікапеем та Персидською імперією.

Проявами культурного впливу Ахеменідів на Північне Причорномор'я стали також зображення символу півмісяця на грекалійських монетах та амфорних клеймах, аналогічний символ фіксувався на монетах Пантікапею. Крім цього, на пантікапейських монетах знаходили зображення восьмипроменевих зірок, які деякими дослідникам вважаються символікою ахеменідського походження.

При вивченні дипломатичних відносин Персидської імперії з державними утвореннями було проаналізовано основні прийоми персидської дипломатії. Так, одним з них була вимога «землі та води», яка, фактично, являла собою вимогу визнати владу персидського монарха шляхом погроз військовою силою. Іншим, більш гнучким прийомом персидської дипломатії, була «дипломатія золота». Вона з'явилася приблизно після 480 року до н. е., коли Персія отримала ряд важких поразок у материковій Греції та більше не могла спиратися виключно на свою військову міць.

Свідченнями присутності ахеменідських дипломатів на території Північного Причорномор'я є велика кількість циліндричних печаток, знайдених на цих територіях. Циліндричні печатки в Державі Ахеменідів використовувалися царською адміністрацією та належали персидським високопосадовцям. Найбільша кількість таких печаток фіксується на території Кімерійського Боспору, причому протягом усього часу існування Персидської держави. На нашу думку, посилення дипломатичної активності Ахеменідів на цих територіях безпосередньо пов'язано з поразками Персії у Греції після 480 року до н. е. Саме після цієї дати відбувається звільнення Боспору від Ахеменідської влади і саме тоді, в умовах загального послаблення своїх позицій та небажання повністю втрачати свій вплив в регіоні, перси починають використовувати по відношенню до Боспору своєрідну «м'яку силу» у вигляді «дипломатії золота». В такий спосіб, ми запропонували ділити

персидську політику в регіоні на два хронологічні періоди. Перший – кінець VI ст. до н. е. – кінець першої чверті V ст. до н. е. характеризується прямою військовою агресією персів у Північному Причорномор'ї та розповсюдження власного впливу через «грубу силу». Перехід до другого періоду було обумовлено персидськими поразками в Елладі та загальним послабленням позицій Персидської імперії. З кінця V ст. до н. е. по приблизно 330 рік до н. е., коли Ахеменідська держава припинила своє існування, перси намагалися зберігати/нарощувати свій вплив у регіоні за допомогою «м'якої сили».

Персидська імперія чинила значний вплив на місцеві еліти Північного Причорномор'я та форму правління його державних утворення. Так, там використовувалася велика кількість ахеменідських ідеологічних засад та методів управління. Передовсім це стосується території Кімерійського Боспору. Персидська імперія прямо вплинула на формування тиранічних владних інститутів на Боспорі. Цілком можливо, що персидська окупація Кімерійського Боспору стала каталізатором появи тут територіальної держави з авторитарною формою правління.

Археологічний матеріал, пов'язаний з представником боспорських царів з династії Спартокідів вказує на серйозний ідеологічний вплив Персидської імперії на місцеві еліти. Так, на кришці дерев'яного саркофагу Сатира I було намальовано символіку Ахура-Мазди. Ми думаємо, що це могло бути пов'язано з використанням ідеологічних наративів Ахеменідів, якими Спартокіди могли обґрунтовувати свою тиранічну владу та намагання розширити межі територіальної держави.

Аналіз титулатури царів з династії Спартокідів свідчить про використання ними ахеменідської парадигми формування титулатури. Вже в титулах Левкона I стає помітною характерна для персидських монархів пишність титулатури, а також принцип каталогізації імперських володінь. В титулі Перисада I збереглася і пишність, і принцип каталогізації володінь, до них також, ймовірно, у певній мірі додався принцип універсалізму.

Отже, регіон Північного Причорномор'я зазнавав серйозного впливу Персидської імперії. Ахеменідська монархія намагалася розповсюдити свою владу на цей регіон через цілий ряд прагматичних та ідеологічних причин. На певних етап персам навіть вдалося за допомогою військової сили встановити контроль над Кімерійським Боспором. Втім, через поступове послаблення самої Персидської імперії їй поступово довелося змінити свою політику щодо цього регіону і задіювати «м'яку силу». Врешті, перси продовжували зберігати свій економічний та культурний вплив у регіоні. Найбільш сильний вплив Ахеменіди чинили на Кімерійський Боспор, що проявилось у політичному устрої Боспору та культурі його еліт.

Список використаних джерел та літератури

1. Авеста / пер. Э. В. Ртвеладзе, А. Х. Саидова, Е. В. Абдуллаева. Санкт-Петербург: Издательство Политехнического университета, 2008. 300 с.
2. Бехистунская надпись Дария I / пер. М. А. Дандамаева // История Древнего Востока. Тексты и документы / Под ред. В. И. Кузищина. Москва: Высшая школа, 2002. С. 390-397.
3. Веселов В. В. Археологические разведки в восточной части Керченского полуострова // Советская археология. 1959. № 29-30. С. 227-244.
4. Власова Е. В. Семибратние курганы // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2001. Часть 2. С. 128.
5. Гаврилов А.В. Амфорные клейма округа античной Феодосии (материалы к хронологии археологических памятников) // Археологический альманах. 2011. №24. 305 с.
6. Геродот. История / перевод с древнегреческого Г. А. Стратановского. Санкт-Петербург: Наука, 1972. 599 с.
7. Дарий I о Персидской державе / пер. В. И. Абаева // История Древнего Востока. Тексты и документы / Под ред. В. И. Кузищина. Москва: Высшая школа, 2002. С. 401-402.
8. Дарий I о самом себе / пер. В. И. Абаева // История Древнего Востока. Тексты и документы / Под ред. В. И. Кузищина. Москва: Высшая школа, 2002. С. 402.
9. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека / пер. С. Ю. Сапрыкина // Антология по истории, культуре и религии Древней Греции / Под ред. В. И. Кузищина. Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. С. 498-502.
10. Корпус боспорских надписей / Отв. ред. В. В. Струве. Москва: Наука, 1965. 950 с.

11. Ксеркс о своём воцарении / пер. В. И. Абаева // История Древнего Востока. Тексты и документы / Под ред. В. И. Кузищина. Москва: Высшая школа, 2002. С. 403.
12. Надпись Дария у Суэцкого канала / пер. В. И. Абаева // История Древнего Востока. Тексты и документы / Под ред. В. И. Кузищина. Москва: Высшая школа, 2002. С. 401.
13. Надпись Кира из Ура / пер. М. А. Дандамаева // История Древнего Востока. Тексты и документы / Под ред. В. И. Кузищина. Москва: Высшая школа, 2002. С. 388.
14. Островерхов А. С. Раннеантичная глиптика Ольвии Понтийской как исторический источник (VI – I вв. до Р.Х.) // Материалы по археологии Северного Причерноморья: Сборник научных трудов. Одесса: Фаворит, 2009. Вып. 9. С. 79-102.
15. Доклад о действиях Императорской Археологической Комиссии за 1882 г. // ОАК 1882-1888 гг. Санкт-Петербург, 1888. С. 4-24.
16. Петерс Б. Г. Исследования нижнего слоя Патрея // URL: <http://annales.info/life/small/piag.htm#7302> (дата звернения: 01.11.2020).
17. Полибий. Всеобщая история / пер. Ф. Г. Мищенко. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Polib/ (дата звернения: 13.05.2021).
18. Пределы империи / пер. В. И. Абаева // История Древнего Востока. Тексты и документы / Под ред. В. И. Кузищина. Москва: Высшая школа, 2002. С. 401.
19. Страбон. География / пер. Г. А. Стратановского // Ленинград: Наука, 1964. 940 с.
20. Фукидид. История / пер. Г. А. Стратановского. URL: <https://avidreaders.ru/read-book/istoriya.html> (дата звернения: 13.05.2021).
21. Цилиндр Кира / перевод с аккадского М. А. Дандамаева // История Древнего Востока. Тексты и документы / Под ред. В. И. Кузищина. Москва: Высшая школа, 2002. С. 386-387.

22. Ctesias, Persian History / translated from ancient greek by L. L. Jones, J. Robson // Ctesias history of Persia. London; New-York: Routledge classical translations. 252 p.
23. Shavaredi E. An Inscription of Darius I from Phanagoria (DFa): Preliminary report of a work in progress // Arta. 2019. №5. P. 1-15.
24. Summerer L. Picturing Persian Victory: The Painted Battle Scene on the Munich Wood // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. 2007. №13. P. 24-25.
25. Treister M. 'Achaemenid' and 'Achaemenid-inspired' Goldware and Silverware, Jewellery and Arms and their Imitations to the North of the Achaemenid Empire // Achaemenid impact in the Black Sea. Communication of powers / Edited by J. Nieling and E. Rehm. Aarhus: Narayana Press, 2010. P. 223-279.
26. Абуздарков Р. А. Геоидеологический подход в восприятии дуализма «суши» и «моря» в доклассический период развития геополитической мысли // KANT. 2016. №3. С. 57-63.
27. Анохин В. А. История Боспора Киммерийского. Киев: Одигитрия, 1999. 249 с.
28. Анохин В. А. Монетное дело Боспора. Киев: Наукова думка, 1986. 180 с.
29. Античные государства Северного Причерноморья / Отв. ред. Г. А. Кошеленко, И. Т. Кругликова, В. С. Долгоруков. Москва: Наука, 1984. 391 с.
30. Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н. э). Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1974. 156 с.
31. Блаватская Т. В. Очерки политической истории Боспора в V-IV вв. до нашей эры. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1959. 158 с.
32. Блаватский В. Д. Античная археология Северного Причерноморья. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1961. 228 с.
33. Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. Москва: Изд-во академии наук СССР, 1953. 206 с.

34. Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1954. 171 с.
35. Брашинский И. Б. Афины и Северное Причерноморье. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1963. 174 с.
36. Васильев Л. С. Цивилизации Востока: специфика, тенденции, перспективы // Цивилизации. 1995. Вып. 3. С. 141-151.
37. Вигасин А. А. Арии // Большая российская энциклопедия. URL: https://bigenc.ru/world_history/text/1828144 (дата звернения: 08.05.2021).
38. Виноградов Ю. А. Горончаровский В. А. Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н. э. – середина III в. н. э.). Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 2008. 332 с.
39. Виноградов Ю. А. Курган у села Баксы в Восточном Крыму // БИ. 2014. Вып. 30. С. 510-528.
40. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. Москва-Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1949. 622 с.
41. Голицын Н. С. Всеобщая военная история Древних времён. Ч. 1: От древнейших времён до смерти Александра Великого (323 г. До Р. Х.). Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872. 481 с.
42. Горелик М. В. Защитное вооружение персов и мидян ахеменидского времени // ВДИ. 1982. №3. С. 90-106.
43. Грачев Н. И. Империя как форма государства: понятие и признаки. Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5. 2012. №2. С. 18-28.
44. Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху // Отв. ред. К. К. Марченко. Санкт-Петербург: Алетейя, 2018. 464 с.
45. Дандамаев М. А. Политическая история Ахеменидской державы. Москва: Наука. 319 с.
46. Завойкин А. А. Ахемениды и Боспор: (историографический аспект проблемы) // ПИФК. 2015. №1. С. 240-261.

47. Завойкин А. А. Краткий очерк истории Боспора VI- первой четверти III вв. до н. э. // ПИФК. 2004. Выпуск XIV. С. 58-94.
48. История Ирана / Под ред. М. С. Иванова. Москва: Изд-во МГУ, 1977. 488 с.
49. Колесніков К. М. Військова організація та командування античних армій Північного Причорномор'я // Грані. 2015. №9. С. 84-90.
50. Колесніков К. М. Тактика античних армій Північного Причорномор'я: піхотні формування // Грані. 2015. №7. С. 129-140.
51. Конноли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2001. 320 с.
52. Кошеленко Г. А. Об одном свидетельстве Диодора о ранней истории Боспорского царства // Древнейшие государства Восточной Европы. Северное Причерноморье в античности: проблемы источниковедения / Отв. ред. А. В. Подосинов. Москва: Восточная литература, 1999. С. 130-141.
53. Кошеленко Г. А., Усачова О. М. Гілон і Кепи // Археологія. 1992. №2. С. 51-57.
54. Крижицький С. Д., Щеглов О. М. Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я // Археологія. 1991. №1. С. 46-55.
55. Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. Москва: Наука, 1975. 298 с.
56. Лисецкий Ф. Н., Пичура В. И. Палеоэкологические условия античной эпохи в Северном Причерноморье (по данным осадконакопления в Сакском озере, Крым) // European Geographical Studies. 2016. Vol. Is. 3. P. 83-107.
57. Лурье С. Я. Геродот. Москва; Ленинград: Наука, 1947. 211 с.
58. Молев Е. А. Геродот о владениях персов за Кавказом (Herod., III, 97) // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. 2015. Вып. 7. С. 193-196.
59. Молев Е. А. К вопросу о вероятности подчинения Боспора персам // Боспорские исследования. 2016. №33. С. 17-28.
60. Молев Е. А. О возможности персидского протектората над Боспором (по поводу статьи: Федосеев. 1997) // БФ. 2001. Ч. 1. С. 29-31.
61. Молев Е. А. О титулатуре Левкона I // ПИФК. 2013. №2. С. 208-213.

62. Одрін О. Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. 312 с.
63. Пашкевич Г. А. Археоботанические исследования Боспора // БИ. 2016. Вып.: 32. С. 205-299.
64. Перикл // Большая российская энциклопедия. URL: https://bigenc.ru/world_history/text/2331306 (дата звернення: 12.05.2021).
65. Райнерт Э. С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными. Москва: Издат. дом Высшей школы экономики, 2016. 384 с.
66. Рунг Э В. Феномен мидизма в политической жизни классической Греции // ВДИ. 2005. №3. С. 14-35.
67. Рунг Э. В. Греция и Ахеменидская держава: История дипломатических отношений в VI-IV вв. до н. э. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2008. 484 с.
68. Рунг Э. В. Дипломатическое выражение персидского империализма: обычай требования земли и воды и позиция греков // МНЕМОН. 2007. Вып. 6. С. 41-60.
69. Рунг Э. В. Имперская идея в государстве Ахеменидов // ПИФК. 2015. №4. С. 130-140.
70. Рунг Э. В. Практика предоставления земли и воды в греко-персидских отношениях // ВДИ. 2007. №4. С. 3-26.
71. Рунг Э. В., Габелко О. Л. Скифский поход Дария I и древнеперсидская надпись из Фанагории // ВДИ. 2018. №4. С. 848-869.
72. Ручинская О. А. Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. – IV в н. э.). Харьков: Майдан, 2017. 286 с.
73. Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. Москва: Наука, 1979. 246 с.
74. Смекалов С. Л. Ещё раз к вопросу о производстве зерна и численности населения Европейского Боспора // Боспорский феномен: население, языки, контакты. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2011. С. 174-178.

75. Строкин В. Л. Перикл и боспорский «Гордиев узел» // ПИФК. 2013. №4. С. 140-167.
76. Струве В. В. Дарий I и скифы Причерноморья // ВДИ. 1949. №4. С. 15-28.
77. Суриков И. Е. Историко-географические проблемы Понтийской экспедиции Перикла // ВДИ. 1999. №2. С. 98-114.
78. Суриков И. Е. О влиянии природных факторов на историю: античные греки в Северном Причерноморье // История и современность. 2016. №2. С. 63-77.
79. Толстиков В.П. К проблеме образования Боспорского государства (Опыт реконструкции военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI — первой половине V в. до н. э.) // ВДИ. 1984. №3. С. 894-919.
80. Трейстер М. Ю. Ахеменидские «импорты» на Боспоре Киммерийском. Анализ и интерпретация // Боспорский феномен: население, языки, контакты. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2011. С. 113-121.
81. Трейстер М. Ю. Ахеменидские «импорты» у кочевников Евразии // Уфимский археологический вестник. 2014. №14. С. 235-244.
82. Федосеев Н. Ф. Некоторые дискуссионные вопросы организации и развития Боспорского государства // Древнейшие государства Восточной Европы. Проблемы эллинизма и образования Боспорского царства / Отв. ред. А. В. Подосинов и О. Л. Габелко. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2014. С. 141-174.
83. Хардт М., Негри А. Империя. Москва: Праксис, 2004. 440 с.
84. Цецхладзе Г. Р. Боспорское царство: особенности образования и развития // Древнейшие государства Восточной Европы. Проблемы эллинизма и образования Боспорского царства / Отв. ред. А. В. Подосинов, О. Л. Габелко. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2014. С. 200-235.
85. Черненко Е. В. Скифо-персидская война. К.: Наукова думка, 1984. 116 с.

86. Яценко С. А. Северное Причерноморье и Ахемениды: некоторые аспекты взаимоотношений // Боспорский феномен: население, языки, контакты. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2011. С. 109-113.
87. Briant P. Histoire de l'empire perse de Cyrus à Alexandre. Vol. 1. Paris: Fayard, 1996. 585 p.
88. Brosius M. Pax Persica and the Peoples of the Black Sea Region: Extent and Limits of Achaemenid Imperial Ideology // Achaemenid impact in the Black Sea. Communication of powers / Edited by J. Nieling and E. Rehm. Aarhus: Narayana Press, 2010. P. 29-40.
89. Farrokh K. Shadows in the desert: Ancient Persia at war. Oxford: Osprey Publishing, 2007. 320 p.
90. Haubold J. The Achaemenid empire and the sea // Mediterranean Historical Review. 2012. №1. P. 4-23.
91. Head D. The Achaemenid Persian Army. Yorkshire: Montvert Publications, 1992. 72 p.
92. Morgenthau H. Politics among nations. The struggle for power and peace. New-York: Alfred A. Knopf, 1948. 489 p.
93. Nieling J. Persian Imperial Policy Behind the Rise and Fall of the Cimmerian Bosphorus in the Last Quarter of the Sixth to the Beginning of the Fifth Century BC // Achaemenid impact in the Black Sea. Communication of powers / Edited by J. Nieling and E. Rehm. Aarhus: Narayana Press, 2010. P. 123-136.
94. Olmstead A. T. Oriental Imperialism // The American Historical Review. 1918. №4. P. 755-762.
95. Sekunda N. Greek Hoplite 480-323 BC. Oxford: Osprey Publishing, 2000. 64 p.
96. Shahbazi A. Sh. Army i. Pre-Islamic Iran // URL: <http://www.iranicaonline.org/articles/army-i> (Accessed date: 07.05.2021).
97. Tsetskhladze G. R. The most marvelous of all seas: The Great King and the Cimmerian Bosphorus // ΕΥΔΑΙΜΩΝ. Studies in honour of Jan Bouzek / Ed. By P. Pavúk, V. Klontza-Jaklová and A. Harding. Praha: Published by the Faculty of Arts, Charles University. P. 467-490.

98. Zum achamenidischen Einfluss auf die historische Entwicklung der nordpontischen griechischen Staaten // *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*. Band 29. 1997. S. 309-319.

Список сокращень

БИ – Боспорские исследования.

ВДИ – Вестник древней истории.

МАИАСК – Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма.

МАИФ – Материалы по археологии Фанагории.

ОАК – Отчёт императорской археологической комиссии.

Додатки

Регіон	Найбільш розповсюджена ґрунтоутворююча порода	Інші розповсюджені ґрунтоутворюючі породи	Найбільш розповсюджений тип ґрунту	Інші розповсюджені тип ґрунтів
Нижнє Подністров'я	Лесові породи	Аллювій	Південні чорноземи	Звичайні чорноземи, чорноземні глинисто-піщані та супіщані ґрунти, піски
Нижнє Побужжя	Лесові породи	Алювій	Темно-каштанові ґрунти	Південні чорноземи, глейові ґрунти, піски, лучні та лучно-чорноземні ґрунти
Західний Крим	Елювій/делювій карбонатних порід	Лесові породи, щільні глини	Щебенисті чорноземи	Південні чорноземи, дерново-карбонатні ґрунти, коричневі ґрунти
Південно-Східний Крим	Лесові породи	Алювій, елювій/делювій карбонатних порід	Південні чорноземи	Передгірні чорноземи, лучно-чорноземні ґрунти
Керченсько-Таманський регіон. Керченський півострів	Засолені щільні глини (майкопські)	Алювій	Чорноземи на засолених щільних глинах	Південні чорноземи, щебенисті чорноземи, темно-каштанові ґрунти на засолених щільних глинах, солонці
Керченсько-Таманський регіон. Таманський півострів	Лесові породи	Алювій	Південні каштанові чорноземи	Каштанові ґрунти, лучно-чорноземні ґрунти, солонці

Таблиця 1. Ґрунтоутворюючі породи та ґрунти Північного Причорномор'я (Одрін О. Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. С. 228.)

Регіон	Найбільш розповсюджений тип ґрунту	Сприятливість для вирощування пшениці	Ґрунти регіону з вищою за середню сприятливістю для вирощування пшениці	Рівень розповсюдженості сприятливих ґрунтів
Нижнє Подністров'я	Південні чорноземи	Середня через невисокий вміст поживних речовин	Звичайні чорноземи та лучно-чорноземні ґрунти	Середній для звичайних чорноземів. Можливо* в минулому значний для лучно-чорноземних
Нижнє Побужжя	Темно-каштанові ґрунти	Середня та нижче середньої через невисокий вміст поживних речовин	Лучно-чорноземні ґрунти	Можливо* в минулому значний для лучно-чорноземних ґрунтів
Західний Крим	Щебенисті чорноземи	Нижче середньої через невисокий вміст поживних речовин	Немає	–
Південно-Східний Крим	Південні чорноземи	Середня через невисокий вміст поживних речовин	Лучно-чорноземні ґрунти	Доволі значний на давніх заплавах
Керченсько-Таманський регіон. Керченський півострів	Чорноземи на засолених щільних глинах	Абсолютно несприятливі через фізико-хімічний склад	Немає	–
Керченсько-Таманський регіон. Таманський півострів	Південні каштанові чорноземи	Середня та вища середньої	Лучно-чорноземні ґрунти	Середній

Таблиця 2. Сприятливість ґрунтів Північного Причорномор'я для вирощування м'якої пшениці

(Одрін О. Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. С. 231.)

No.	Object	Origin	Style
1.	Sword with golden overlay	Chertomlyk	Achaemenid
2.	Silver rhyton	Seven Brothers tomb no. 4	Achaemenid-inspired
3.	Silver bowl	Solokha	Achaemenid-inspired
4.	Silver bowl	Zhimii	Achaemenid-inspired
5.	Silver bowl	Zelenskoi	Achaemenid-inspired
6.	Silver rhyton	Kul-Oba	Imitation Achaemenid style

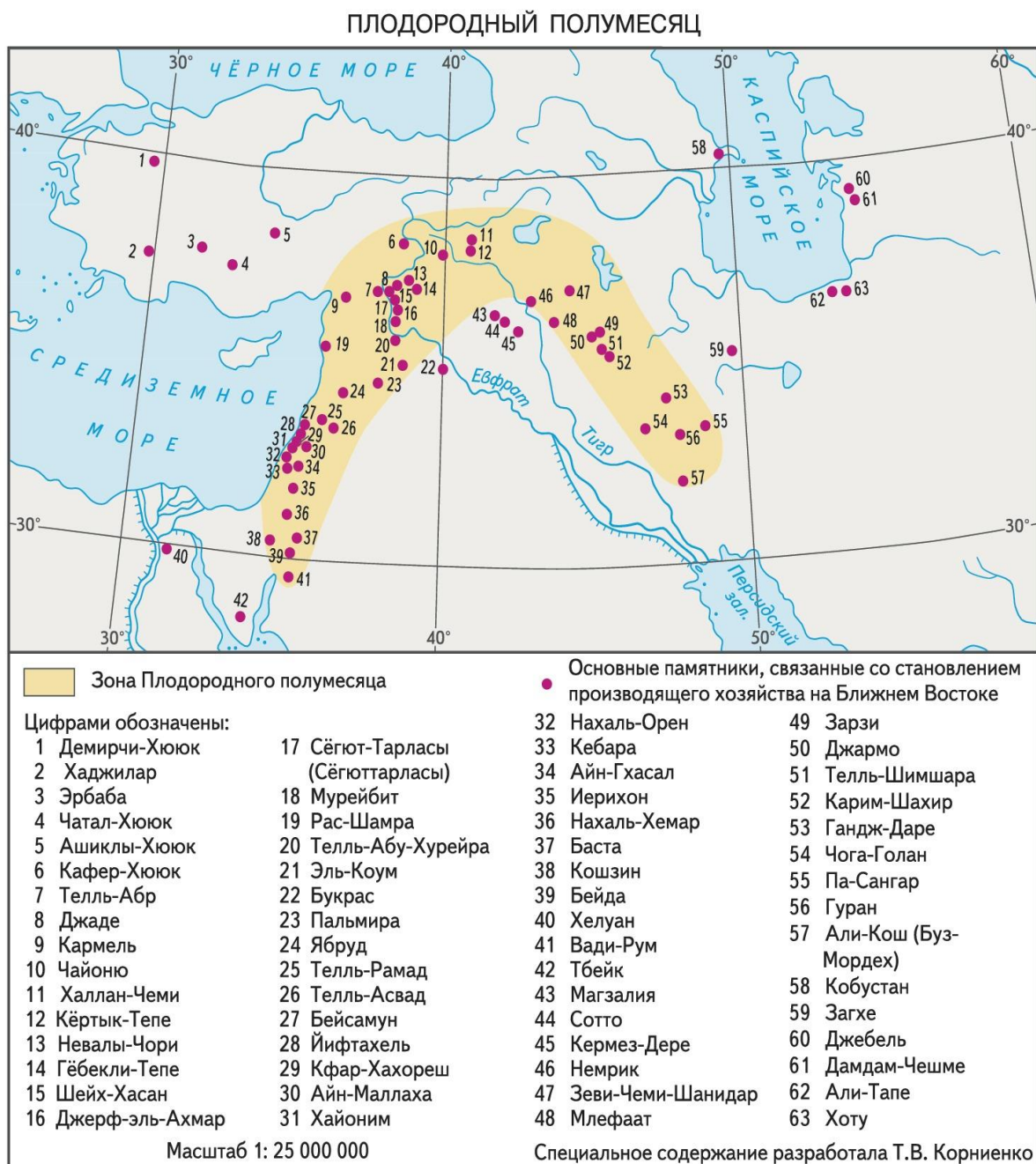
Таблиця 3. Знахідки Ахеменідського кола

(Tsetskhladze G. R. The most marvelous of all seas: The Great King and the Cimmerian Bosphorus // ΕΥΔΑΙΜΩΝ. Studies in honour of Jan Bouzek / Ed. By P. Pavúk, V. Klontza-Jaklová and A. Harding. Praha: Published by the Faculty of Arts, Charles University. P. 476.)

No.	Seal	Stone	Depiction	Date	Origin
1.	Cylinder	Blue chalcedony	Persian wearing tiara, hands raised, facing a radiate goddess, standing on lion's back	Early 4 th c. B.C.	Blagoveshchenskaya near Anapa
2.	4-sided prism	Cornelian	a. Persian holding bow b. Bearded Greek in himation playing with a dog c. Naked woman stretching d. Two cocks fighting	Early 4 th c. B.C.	Blagoveshchenskaya near Anapa
3.	Cylinder	Discoloured	Persian king in battle with Greek warriors; a symbol of Akhuramazda above	5 th c. B.C.	Panticapaeum 1834
4.	Cylinder	Cornelian	Persian king, two sphinxes, a Demon under a palm tree; a symbol of Akhuramazda above	5 th c. B.C.	Panticapaeum 1842
5.	Scaraboid	Cornelian	Two sphinxes sitting in crowns; over them a Lydian inscription	5 th c. B.C.	Panticapaeum 1842, Pavlovskaya battery
6.	Scaraboid	Discoloured	Sphinx	5 th c. B.C.	Panticapaeum 1852
7.	Scaraboid	Chalcedony	Persian warrior leaning on a spear	4 th c. B.C.	Panticapaeum 1839, tomb II in barrow on way to Churubash
8.	Scaraboid	Chalcedony	Running sphinx	First half 4 th c. B.C.	Panticapaeum, Mt Mithradates, burial 25/1907
9.	Scaraboid	Chalcedony	Bear; group of leaping lions	First half 4 th c. B.C.	Seven Brothers barrow 3
10.	Scaraboid	Obsidian	a. Cow with calf b. A symbol of Akhuramazda	First half 5 th c. B.C.	Nymphaeum, barrow 24.1876, warrior
11.	Scaraboid	Chalcedony	Winged lion standing on hind paws	First half 4 th c. B.C.	Nymphaeum, barrow 5/1868
12.	Octagon	Chalcedony	Persian king in struggle with a lion	5 th -4 th c. B.C.	Great Bliznitsa tumulus
13.	Cylinder	Cornelian	Mounted Persian with a spear	4 th c. B.C.	Chersonesus
14.	Scaraboid	Chalcedony	Female with a phiale in hand	Middle-second half of 4 th c. B.C.	Phanagoria
15.	Cylinder	Chalcedony	Horse galloping to the right; a symbol of Akhuramazda above	Late 5 th -4 th c. B.C.	Smela, Cherkassy Region,
16.	Cylinder	Chalcedony	A Persian king and defeated enemies	Late 5 th -4 th c. B.C.	Panticapaeum?
17.	Scaraboid	Discoloured	Two Persian hunters in chariot	5 th -4 th c. B.C.	Panticapaeum?
18.	Scaraboid	Discoloured	A Persian archer	First half 4 th c. B.C.	Panticapaeum?
19.	Scaraboid	Discoloured	A Persian female with vases	4 th c. B.C.	Panticapaeum?

Таблиця 4. Ахеменідські печатки

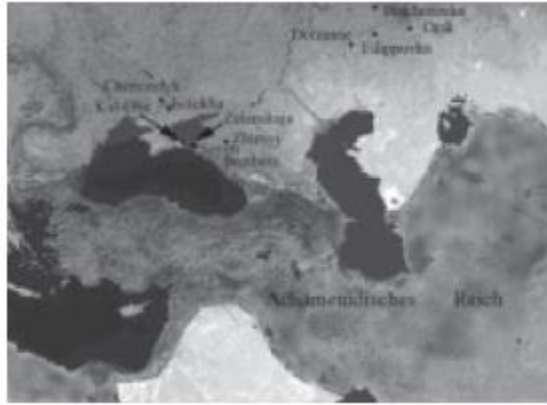
(Tsetskhladze G. R. The most marvelous of all seas: The Great King and the Cimmerian Bosphorus // ΕΥΔΑΙΜΩΝ. Studies in honour of Jan Bouzek / Ed. By P. Pavúk, V. Klontza-Jaklová and A. Harding. Praha: Published by the Faculty of Arts, Charles University. P. 478-479.)

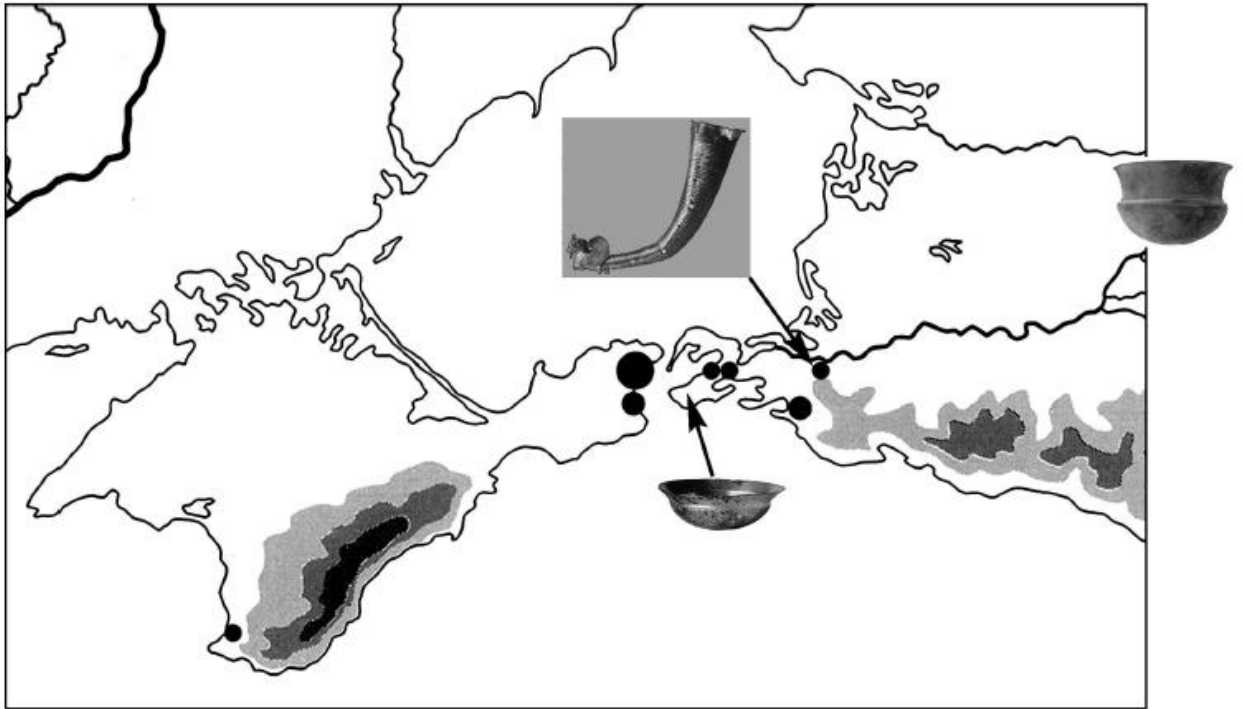
Карта 1. Родючий півмісяць

(Плодородный полумесец // URL: <https://bigenc.ru/archeology/text/3145894>

(дата звернення: 06.05.2021).

Карта 3. Ахеменідська держава та Північне Причорномор'я
 (Treister M. 'Achaemenid' and 'Achaemenid-inspired' Goldware and Silverware, Jewellery and Arms and their Imitations to the North of the Achaemenid Empire
 // Achaemenid impact in the Black Sea. Communication of powers / Edited by J. Nieling and E. Rehm. Aarhus: Narayana Press, 2010. P. 251.)

Карта 4. Карта розповсюдження предметів ахеменідського кола на території Північного Причорномор'я

(Трейстер М. Ю. Ахеменидские «импорты» на Боспоре Киммерийском. Анализ и интерпретация // Боспорский феномен. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2011. С. 115.)

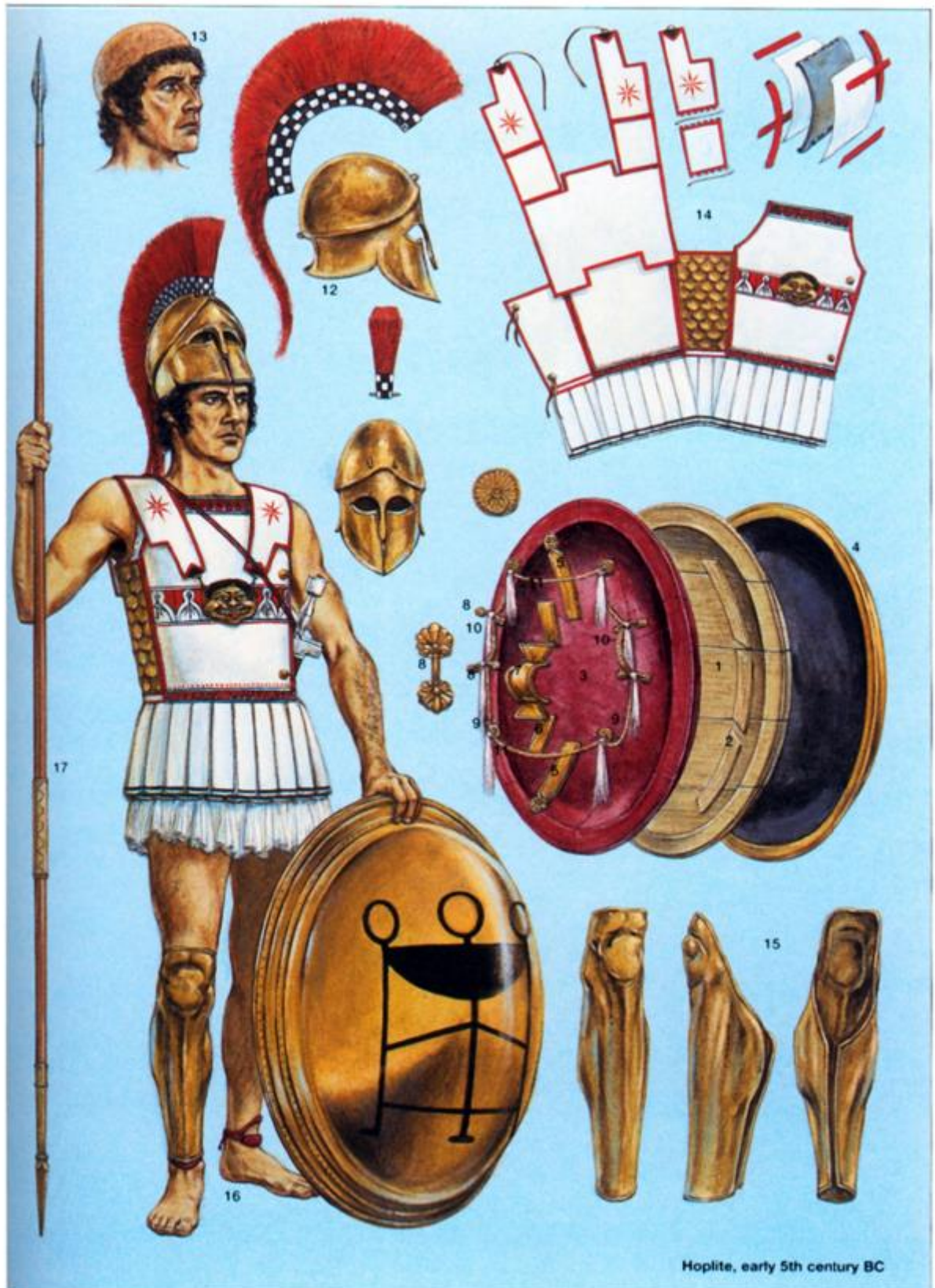

Рис. 1. Давньогрецький гопліт

(Sekunda N. Greek Hoplite 480-323 BC. Oxford: Osprey Publishing, 2000. P. 33.)

Рис. 2. Фаланга гоплітів. Малюнок на сікйонській вазі. VII ст. до н. е.
(Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1954. С. 49.)

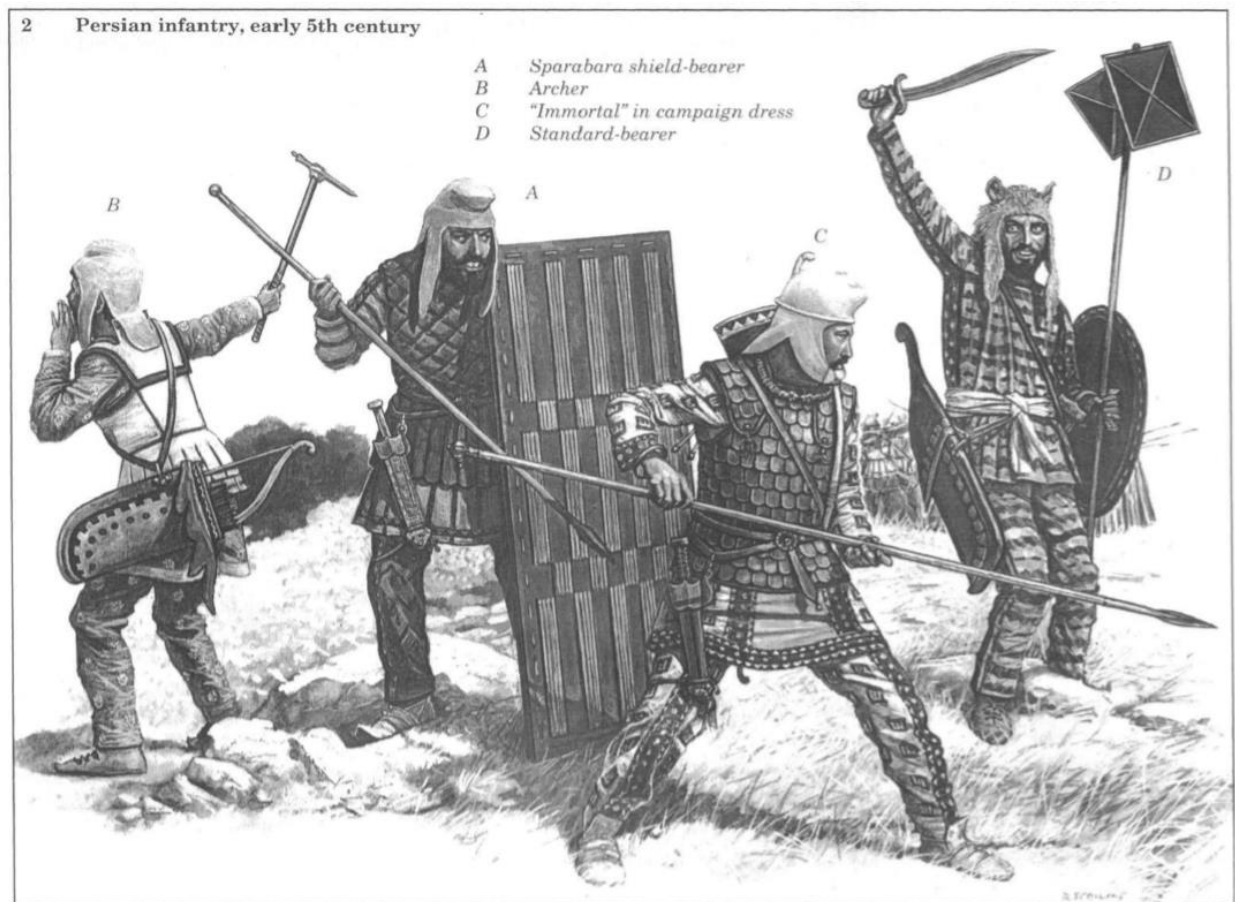

Рис. 3. Персидська піхота початку V ст. до н. е.

(Head D. The Achaemenid Persian Army. Yorkshire: Montvert Publications, 1992. P. 46.)

Рис. 4. Срібний ритон з Семибратнього кургану
 (Treister M. 'Achaemenid' and 'Achaemenid-inspired' Goldware and Silverware,
 Jewellery and Arms and their Imitations to the North of the Achaemenid Empire
 // Achaemenid impact in the Black Sea. Communication of powers / Edited by J.
 Nieling and E. Rehm. Aarhus: Narayana Press, 2010. P. 225.)

Рис. 5. Срібний ритон з Куль-Оби

(Treister M. 'Achaemenid' and 'Achaemenid-inspired' Goldware and Silverware, Jewellery and Arms and their Imitations to the North of the Achaemenid Empire // Achaemenid impact in the Black Sea. Communication of powers / Edited by J. Nieling and E. Rehm. Aarhus: Narayana Press, 2010. P. 230.)

Рис. 6. Золоті бляшки з зображенням лев'ячих голів
(Виноградов Ю. А. Курган у села Баксы в Восточном Крыму // БИ. 2014.
Вып. 30. С. 528.)

Рис. 7. Золотой дарик, обнаруженный в районе Китея

(Федосеев Н. Ф. Некоторые дискуссионные вопросы организации и развития Боспорского государства // Древнейшие государства Восточной Европы. Проблемы эллинизма и образования Боспорского царства / Отв. ред. А. В. Подосинов, О. Л. Габелко. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2014. С. 144.)

Рис. 8. Боспорська монета у формі півмісяця

(Федосеев Н. Ф. Некоторые дискуссионные вопросы организации и развития Боспорского государства // Древнейшие государства Восточной Европы. Проблемы эллинизма и образования Боспорского царства / Отв. ред. А. В. Подосинов, О. Л. Габелко. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2014. С. 152.)

Рис. 9. Боспорські черепкові клейма з зображенням півмісяця
 (Федосеев Н. Ф. Некоторые дискуссионные вопросы организации и развития Боспорского государства // Древнейшие государства Восточной Европы. Проблемы эллинизма и образования Боспорского царства / Отв. ред. А. В. Подосинов, О. Л. Габелко. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2014. С. 156.)

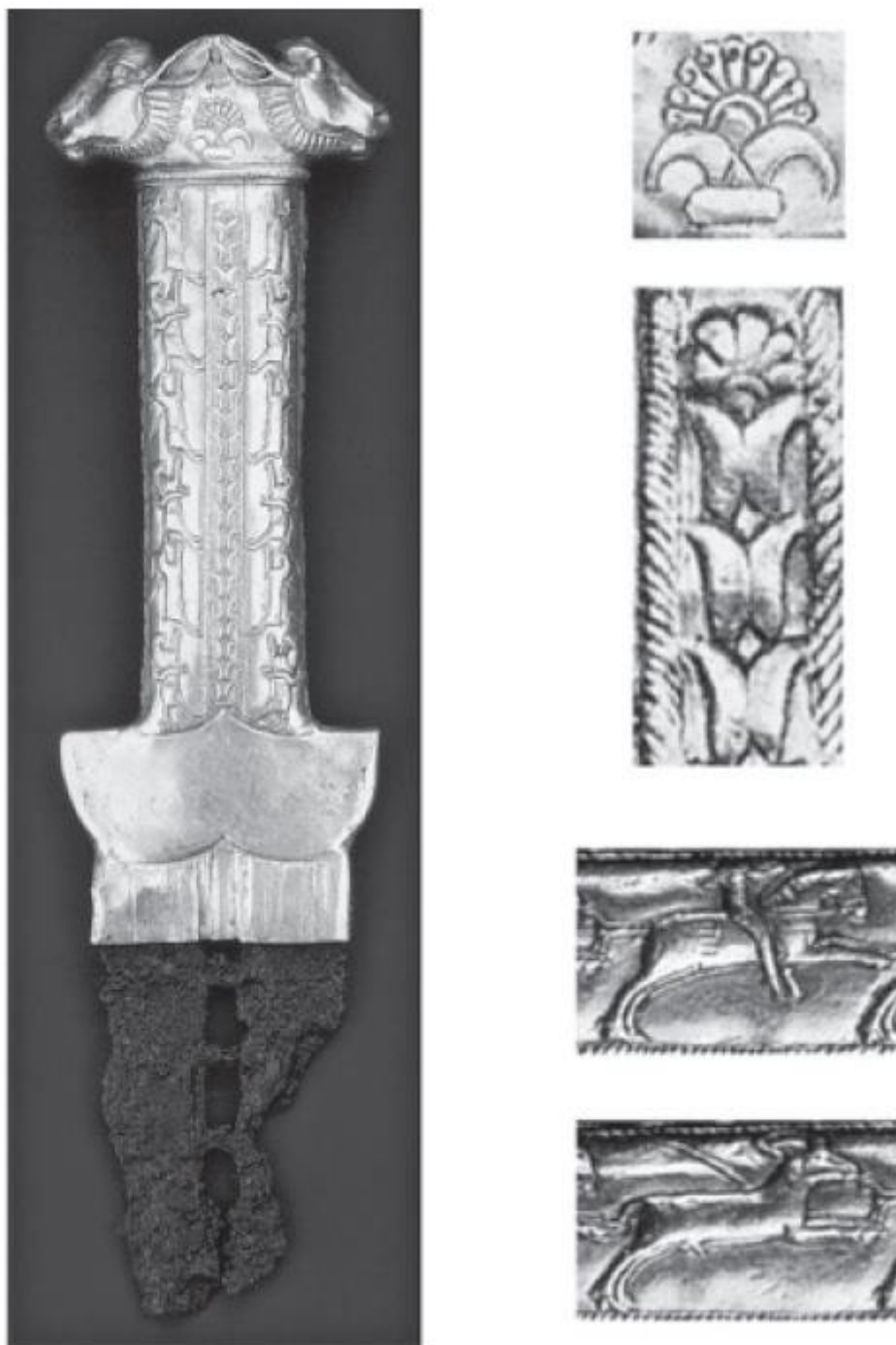

Рис. 10. Рукоятка меча з Чортотлицького кургану

(Treister M. 'Achaemenid' and 'Achaemenid-inspired' Goldware and Silverware, Jewellery and Arms and their Imitations to the North of the Achaemenid Empire // Achaemenid impact in the Black Sea. Communication of powers / Edited by J. Nieling and E. Rehm. Aarhus: Narayana Press, 2010. P. 228.)

Рис. 11. Бронзова миска з Солохи

(Treister M. 'Achaemenid' and 'Achaemenid-inspired' Goldware and Silverware, Jewellery and Arms and their Imitations to the North of the Achaemenid Empire // Achaemenid impact in the Black Sea. Communication of powers / Edited by J. Nieling and E. Rehm. Aarhus: Narayana Press, 2010. P. 232.)

Рис. 12. Бронзова миска з кургану Жирний

(Treister M. 'Achaemenid' and 'Achaemenid-inspired' Goldware and Silverware, Jewellery and Arms and their Imitations to the North of the Achaemenid Empire // Achaemenid impact in the Black Sea. Communication of powers / Edited by J. Nieling and E. Rehm. Aarhus: Narayana Press, 2010. P. 233.)

Рис. 13. Срібна фіаль з кургану Зеленська Гора

(Treister M. 'Achaemenid' and 'Achaemenid-inspired' Goldware and Silverware, Jewellery and Arms and their Imitations to the North of the Achaemenid Empire // Achaemenid impact in the Black Sea. Communication of powers / Edited by J. Nieling and E. Rehm. Aarhus: Narayana Press, 2010. P. 234.)

Рис. 14. Печатка царя Артаксеркса

(Печать

царя

Артаксеркса.

URL:

https://pushkinmuseum.art/data/fonds/ancient_east/1_2_v/1_2_v_254/index.php?lang=en (дата звернення: 12.05.2021)

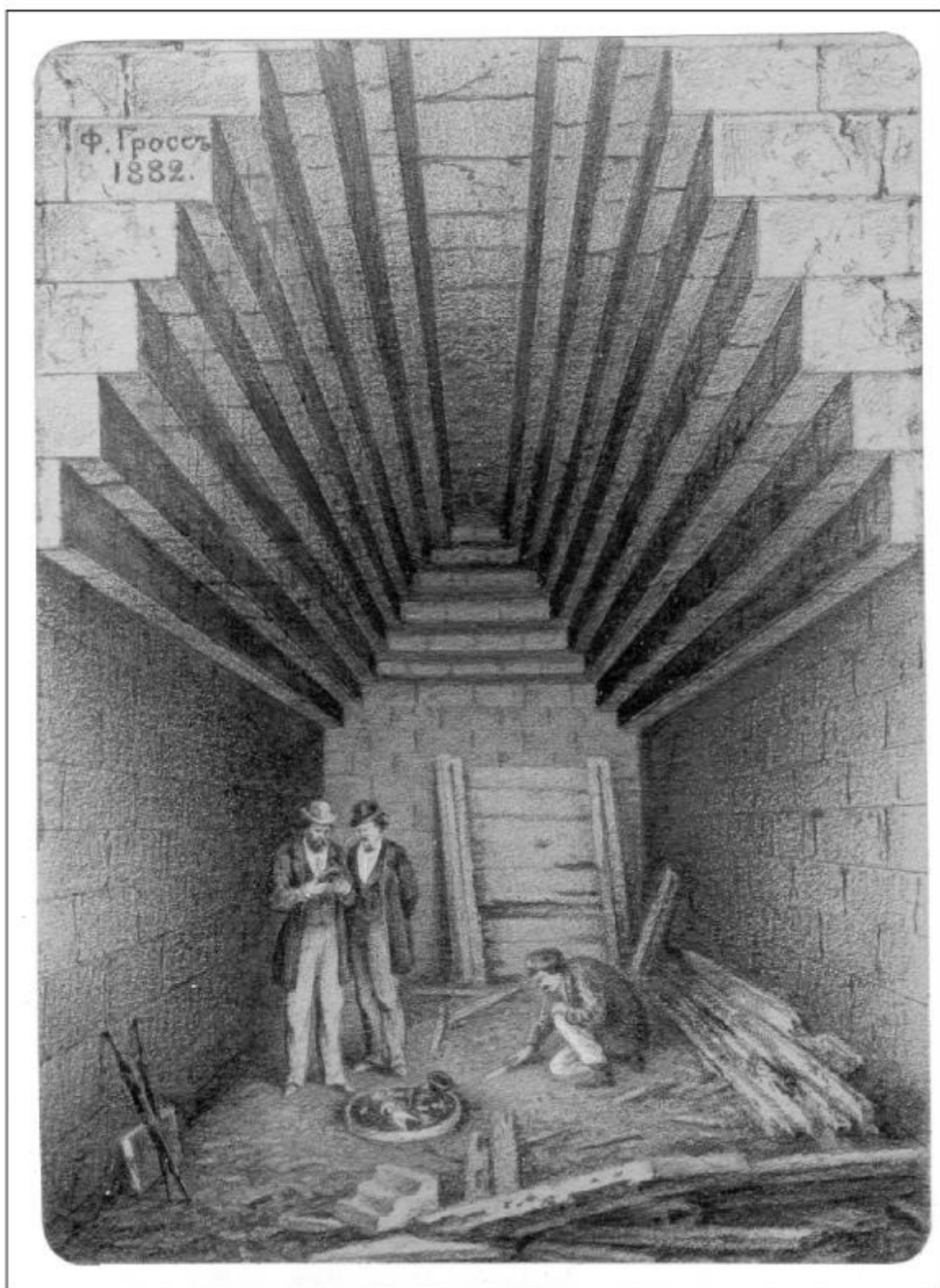

Рис. 15. Склеп Баксинського кургану

(Склеп Баксинського кургана // Виноградов Ю. А. Курган у села Баксы в
Восточном Крыму // БИ. 2014. Вып. 30. С. 526.)

Резюме

Хижняк І. А. Персидська політика в регіоні Північного Причорномор'я (VI-IV ст. до н. е.)

Персидське проникнення на територію Північного Причорномор'я у VI-IV ст. було обумовлено як чисто прагматичними, так і ідеологічними причинами. До перших варто віднести геополітичне розташування регіону, який мав значну кількість сільськогосподарських ресурсів через що від нього прямо залежав основний геополітичний противник Персії – Еллада. Ідеологічні чинники також спонукали Ахеменідів втручатися у справи цього регіону: принцип універсалізму, згідно з яким персидський цар вважався володарем усього світу; сакральне значення «підкорення» водяної стихії; можливий намір Ахеменідів «повернути» прабатьківщину арійських племен, від яких походили перси. Основними інструментами розповсюдження персидського впливу у цьому регіоні стали військові акції – експедиція Аріарамни та Скіфський похід Дарія I. Одним з результатів цих військових акцій стало підкорення Кімерійського Боспору.

Різноманітні прояви персидського впливу у Північному Понті спостерігаються протягом усього часу існування Держави Ахеменідів і зберігалися після її падіння. Північне Причорномор'я та Персидську імперію пов'язували активні торговельні та дипломатичні стосунки, особливо це стосувалося територій Кімерійського Боспору, де було зафіксовано найбільшу кількість різноманітних предметів ахеменідського кола. Крім того, Персидська монархія прямо впливала на виникнення на території Кімерійського Боспора територіальної держави з авторитарними/тиранічними політичними інститутами. Правителі Боспору користувалися деякими ідеологічними конструктами ахеменідських царів та їхньою парадигмою формування титулатури.

Summary

Khizhnyak I. A. Persian Politics in the Northern Black Sea Region

(VI - IV centuries BC)

Persian intervention to Northern Black Sea region was attributed by both pragmatic and ideological reasons. To the first could be related geopolitical location of the region, that had a lot of agricultural resources. Due to this fact, the main Persia's geopolitical opponent – Hellad – was depending on it. Ideological reasons pushed Achaemenids to interfere in this region too: according to principle of universalism, Persian King was regarded as a King of the Universe; sacral meaning of “subjugation” of water element; possible Achaemenids' intention to “return” the ancestral home of Aryan tribes, who Persians originated from.

Persian influence in this region was mainly spread by military actions such as Ariaramna expedition and Scythian campaign of Darius I. Conquering of Cimmerian Bosphorus became the result of one of them.

Different expressions of Persian influencing in Northern Pont were observed during whole period of Achaemenids' State and were continued after its fall. Northern Black Sea region and Persian Empire were connected with active trade and diplomatic relations, especially in Cimmerian Bosphorus, where many different Achaemenids' things were found. Furthermore, Persian monarchy directly influenced to emerging of state with authoritarian / tyrannical political institutions in Cimmerian Bosphorus territory. Bosphorus leaders used some ideological constructs of Achaemenids' and their paradigm of titrate formation.